

**ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ОЛИЙ ВА
ЎРТА МАХСУС ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ**

ТОШКЕНТ МОЛИЯ ИНСТИТУТИ

З. Гофуров

**МАЪНАВИЙ ЮКСАЛИШ ВА
ҲУҚУҚИЙ БАРКАМОЛЛИК**

II қисм

Тошкент-2007

**З. Гофуров. Маънавий юксалиш ва ҳуқуқий баркамоллик.
Т.: “Тошкент Молия институти”, 2007. 124 бет.**

**Масъул муҳаррир: З. Давронов,
фалсафа фанлари доктори,
профессор.**

**Такризчилар: З.М. Исломов,
юримдик фанлари доктори,
профессор.**

**Б. Сиддиқов,
тарих фанлари доктори,
профессор.**

© Тошкент Молия институти, 2007

КИРИШ

Дунёни маданият, маънавият, маърифат кутқаради, бинобарин уни маънавият, демак, маърифат сарафроз этади. Жаҳон цивилизациялар тарихи бунга гувоҳ. Инсоният азал-азалдан тараққиётнинг юксак босқичи томон фақат ва фақат маданият, маънавият, маърифат орқали интилган. Зотан, маданий, маънавий ва маърифий юксалишгина жамиятни цивилизацияли жамият, миллатни цивилизацияли миллат, истиқболни порлоқ қиладиган, инсониятни ҳар хил мафкуравий хавф-хатарлар, ғоявий курашларнинг шафқатсиз таъсиридан омон сақловчи муқобили йўқ кафолатдир.

«Бирон-бир жамият маънавий имкониятларини, одамлар онгида маънавий ва ахлоқий қадриятларни ривожлантирмай ҳамда мустаҳкамламай туриб ўз истиқболини тасаввур эта олмайди»².

Дунё тарихи, Европа ва Осиё, жумладан, Турону Туркистон тарихи Президент Ислоҳ Каримовнинг, жамият маънавий-маърифий қадриятларинг ривожлантириш ҳамда мустаҳкамлаш ҳар қандай давлат сиёсатининг бош йўналишларидир, деган таълимотининг тўғри ва ҳақ эканлигини кўрсатиб ва исботлаб турибди.

Жамият маънавий ҳаётини соғломлаштириш ва ривожлантириш, инсоннинг маданий-маънавий, маърифий, ғоявий–сиёсий, ҳуқуқий камолотига катта эътибор бериш Ўзбекистон Республикаси манба олдида турган энг асосий вазифалардан биридир.

Тоталитаризмдан, ғайриинсоний ғоя ва мафкура ҳукмрон бўлган мустабид тузумдан инсоний демократик тизимга, маърифий цивилизацияга ўтишнинг устувор масаласи жамият ҳамда давлатнинг, миллат ва халқнинг маънавий бутунлиги, маърифий комиллиги бўлиб қолди. Йўлбошчимизнинг, одамни, маънан ўзгартиринг, дунё ҳам ўзгаради, дунё ўзгарса, у одамни ҳам, албатта ўзгартиради. Бугун маънавиятни кутқарайлик, эртага у бизни кутқаради, халққа, миллатга, жамиятнинг ҳар бир аъзосига маданий-маънавий

² Ислоҳ Каримов. Ўзбекистон XXI аср бўсағасида: хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари. - Т.: Ўзбекистон, 1997, 137-бет.

бойликлар берайлик, у бизга бебаҳо хазина ва тараққиёт манбаи бўлиб қайтади, деган олижаноб таълимоти мустақил Ўзбекистоннинг бош миллий маънавий-маърифий, сиёсий-ҳуқуқий дастурига айланди.

Маънавий-маърифий соҳани ислоҳ қилиш ва эркинлаштириш, маънавий таназзулдан маънавий юксалишга ўтиш босқичини ташкилий ғоявий тўлиқ таъминлаш ўзининг ҳақ-ҳуқуқларини танийдиган куч ва имкониятларга таянадиган, атрофида содир бўлаётган воқеа- ҳодисаларга мустақил муносабат билан ёндашадиган, айнаи замонда шахсий манфаатларини мамлакат ва халқ манфаатлари билан уйғун ҳолда кўрадиган эркин, ҳар жиҳатдан баркамол инсонларни тарбиялаш сингари ўта долзарб масалалар Президент Ислом Каримовнинг «Ўзбекистон XXI асрга интилмоқда», «Ўзбекистоннинг ўз истиқлол ва тараққиёт йўли», «Озод ва обод Ватан, эркин ва фаровон ҳаёт – пировард мақсадимиз», «Биздан озод ва обод Ватан қолсин», «Ўзбекистон иқтисодий ислохотларни чуқурлаштириш йўлида», «Биз келажагимизни ўз қўлимиз билан курашимиз», «Ўзбекистон демократик тараққиёт йўлида» номли асарларида белгилаб берилди.

Ёш мустақил ўзбек давлати олдида энг асосий, ҳамма нарсадан устун муаммо—маънавий инқироздан қутулишдек ҳаёт-мамот масаласи турган эди. Жамиятдаги ҳар қандай янгилиниш, туб ислоҳий жараёнлар, аввало, ғоявий-маънавий ҳодиса эканлигини, «бозор иқтисодиёти деб инсон маънавиятини унутиш гуноҳлигини (Ислом Каримов) фавқулодда закийлик билан тушуниб, англаб етди. Истиқлолимизнинг ҳар кунини «маънавий тикланиш», «маънавий ўнгланиш», «маънавий покланиш», «маънавий юксалиш», (Ислом Каримов) деб айтса бўлади.

Мустақил давлат тақдири бугун ҳар қачонгидан кўра унинг маънавий-ахлоқий, маърифий, ҳуқуқий куч-қудратига боғлиқ бўлиб қолди. Ўзбекистон ўз истиқлолининг илк кунлариданоқ маънавий юксалишни таъминлаш, маънавий кадриятлар ва миллий ўзликни англашнинг тикланиши одамни одам, миллатни миллат қиладиган асосий омиллардан бири эканлигини чуқур ҳис қилди. Бу соҳадаги вазифаларни Ислом Каримов қуйидагича баён этади:

«Мустақил-лигимизнинг дастлабки кунлариданок аجدодларимиз томонидан кўп асрлар мобайнида яратиб келинган ғоят улкан, бебаҳо маънавий ва маданий меросни тиклаш давлат сиёсати даражасига кўтарилган ниҳоятда муҳим вазифа бўлиб қолди.

Биз маънавий қадриятларни тиклашни миллий ўзликни англашнинг ўсишидан, халқнинг маънавий сарчашмаларига, унинг илдизларига қайтишдан иборат узвий, табиий жараён деб ҳисоблаймиз»¹.

Мустақиллик йилларида аجدодларимиз томонидан кўп асрлар мобайнида яратиб келинган ғоят улкан, бебаҳо маънавият ва маърифий меросимиз, миллий қадриятларимиз тикланди. Инсон маънавияти, юксак ахлоқ ва маданиятнинг қудратли қатламлари очилди, миллий анъаналар қайта кўз очади. Жаҳон цивили-зациясига салмоқли ҳисса қўшган улуғ аجدодларимизнинг улкан маънавий меросига мурожаат этиш бошланди. Халқнинг тарихий онги уйғониши, маънавиятининг кўзи очилиши туфайли одамлар қалбида миллий ғурур, она заминга меҳр-муҳаббат туйғулари камол топмоқда.

Мустақиллик йилларида барча фуқароларнинг қонун олдида ҳуқуқий тенглигини ҳамда қонуннинг ҳамма нарсадан устунлигини кафолатловчи ҳуқуқий давлатни шакллантиришнинг мустаҳкам асослари яратилди. **Бошқача айтганда, - дейди Ислом Каримов, - мустақиллик йилларида мамлакати-мизда инсон ҳуқуқлари ва эркинлигининг устунлигидан келиб чиқадиган, халқаро миқёсда қабул қилинган янги юридик тамойил ва талабларга асосланган кенг ҳуқуқий муҳит вужудга келтирилди. Биз тоталитар тузумнинг тазйиқ ва зўравонлигидан ҳуқуқий меъёрлар сари улкан қадам ташладик. Бу эса инсоннинг давлат ҳокимияти ва бошқарув органлари, шунингдек, барча мулк шаклларига асосланган маъмурий-хўжалик тузилмалари билан турли-туман муносабатларини йўлга қўйишда яққол намоён бўлмоқда. Ўзбекистондаги ҳуқуқий ислохотларнинг асосий мақсади суднинг**

¹ Ўша асар, 137-бет.

алоҳида ва мустақил ҳокимият тармоғи сифатидаги мавқеини қайта тиклаш ғояси бўлди. Суд ҳокимиятининг янги тармоқлари яратилди. Суднинг ваколатлари сезиларли даражада кенгайтирилди. Фуқароларнинг қонуний ҳуқуқ ва манфаатларини суд орқали ҳимоя қилишни кафолатлашнинг ҳуқуқий меъёрлари шакллантирилмоқда¹.

Жамият ва давлат, халқ ва миллат олдидаги ўз ҳуқуқи, ўз бурчи ва масъулиятини пухта биладиган, уни ҳаётий эҳтиёж сифатида англаб етган, онги юксак, мустақил фикрлай оладиган, хулқ-атвори билан ўзгаларга ибрат бўладиган билимли, маърифатли кишиларни тарбиялаб, вояга етказиш олдимизда турган энг асосий, долзарб вазифадир.

Ўз ҳақ-ҳуқуқларини танийдиган, ўз кучи ва имкониятларига таянадиган, атрофида содир бўлаётган воқеа-ҳодисаларга мустақил муносабат билан ёндашадиган юксак ҳуқуқий билимли ва маданиятли кишиларни шакллантиришда халқ маънавиятининг, бой тарихий меросимизнинг, миллий анъаналаримизнинг ўрганилишининг аҳамияти беқиёсдир.

Дарҳақиқат, маънавий маърифат, маънавий маданият соф ахлоқий ҳодиса сифатида жамият инсоний қиёфасини белгилайдиган, унинг демократик ҳуқуқий мақомини тайин этадиган қадриятдир. Ўзбек жамияти бугун ўз миллий қадриятларини яратишга қодир комил тизим сифатида дунёга бўй кўрсатмоқда. Маънавият устувор моҳият касб этмаган инсон ҳаётининг бирор жабҳаси йўқлиги англаб етилгани жамиятимиз эришган улкан ютуқ бўлди.

Жамият ва инсон ҳаётининг маънавият ва маърифатга эҳтиёж ва зарурият сезмайдиган, ундан баҳраманд бўлмайдиган, унинг билан мазмунан-моҳиятан тутшиб кетмаган бирон-бир соҳасини топиш амримаҳолдир.

Маънавият жамият тараққиёти, халқ ва миллат камолати ва шахс баркамоллигини белгилаб берувчи шундай асосий омил, инсонга инсонлик мазмун-моҳиятини бағишлайдиган, инсонни ердан осмонга кўтарадиган, уни

¹ Ислом Каримов. Янгича фикрлаш ва ишлаш – давр талаби. 5-жилд. - Т.: Ўзбекистон, 1997. 109-бет.

эзгуликка даъват этадиган қадриятки, шунинг учун ҳам у ҳамма касб ва ихтисосдаги мутахассислар, жинси, миллати, ёши, тили, диний мазҳаби, бой-камбағаллигидан қатъи назар, ҳамма одамлар, барча фуқаролар, жамики эл-улус, миллатлар ва элатлар, бани башарият учун ҳам ўта муҳим ва зарурдир.

Умуман олганда, маънавий бойликлардан наф кўрмайдиган, маънавият билан ўз ҳаётини гўзал, феъл-атворини ёқимли, хатти-ҳаракати ярашиқли, тушунарли, одоб-ахлоқли бўлишга эришмаган инсон зоти йўқ ва бўлмайди. Инсон маънавият билан тирик. Инсоннинг инсонлиги ҳам маънавият соҳиби бўлганлигидадир. Инсоннинг жамийки мавжудотлар ичра улуғи, аълоси, нодири, энг доноси, ақл-идроқли, фаросатлиси эканлигининг, куч-қудратлилигининг асосий боиси ҳам маънавиятлилигидадир.

Айтиб ўтилган фикрларимизга Президент Ислом Каримовнинг «Маънавият турли халқлар ва мамлакатлар кишиларини қон-қардош қилади», «Уни ўлчаб ҳам, поёнига етиб ҳам бўлмайди. У — инсон учун бутун бир Олам», «Маънавият инсонга ҳаводек, сувдек зарур», «Маънавият инсоннинг, халқнинг, жамиятнинг, давлатнинг куч-қудратидир. У йўқ жойда ҳеч қачон бахт-саодат бўлмайди», деган доно сўзлари илмий-назарий асос, методологик қўлланма бўлиб хизмат қилади.

Маънавият ҳақидаги Ислом Каримов таълимотини чуқур ва мукаммал билишлик барча соҳа кишилари, шунингдек, ҳуқуқ-тартибот идоралари ходимлари учун ҳам ҳаводек, сувдек зарур. Буни биз мураккаб, масъулятли касб эгалари терговчилар мисолида кўриб чиқамиз.

Тергов ишлари жараёни жуда мураккаб, жиноятни очиш, жиноятчини топиш, айбдорни – гумон қилинаётган кишини айби ёки қилмишини бўйнига қўйиб исботлаш, ҳақиқатни қарор топтириш мутахассисдан наинки касбий, билим ва маҳоратни, айти пайтда катта тажриба ҳамда нозик руҳшуносликни, муомала маданиятини, катта-кичик далиллар, ҳатто бир қарашда содир бўлган ҳодисага бевосита даҳли бўлмаган воқеалар, хатти-ҳаракатлар, фактлар-далиллар, мантиқий таҳлил ва муқоясани яхлит бир тизимга солиш ҳамда сирли, шубҳали нуқталарни ички бир туйғу билан нозик ҳис қилиш

санъатини ишонарли тарзда билишни ҳам талаб қилади. Шу маънода терговчи амалдаги қонунлар ва қатор юридик ҳужжатлар асосида жиноят деб аталмиш «саҳна»нинг «жарроҳи»га, образли қилиб айтганда, «ташхисчи»сига, тадқиқотчисига айланади. Кўриниб турганидек, тергов жараёни жуда оғир бўлиши билан бир қаторда, ўта масъулиятли ҳамдир. Мана шунинг ўзи ҳам жараённинг ўзи соф маънавий-ахлоқий ҳодиса эканлигини англатиб турибди. Тергов жараёнининг маънавий асосларга эга эмас, деб айтиш катта хатодир.

Агар терговчи ўз фаолиятида, қонунларга таянган, улардан мутлақо оғишмаган ҳолда иш тутса-ю, аммо маънавий моҳиятларга эътибор бермаса, бу қилмиши билан биринчидан, қонунни бузган, иккинчидан, мансабини суистеъмол қилган, бўлади демак, у адолатсиз ҳукм чиқарилишига, гуноҳсизни ноҳақ жазоланишига сабабчи бўлади. Бунинг оқибати жуда хунук бўлиши турган гап. Одамларда қонунларга, демак, жамиятга, одил сиёсатга, адолатга ишонч йўқолади. Жамиятда қонун устуворлиги бузилади. Энг ёмони – бу бузилишнинг ҳуқуқни ҳимоя қилиш мақомига эга кишилар айби билан бўлишидир. Терговчининг хатоси ёхуд ўз ишига масъулиятсиз қараши охиروқибат жуда хунук оқибатларга олиб келиши мумкин. Инсонлар тақдири ҳал қилинаётганда тергов ҳужжатлари исботланган, тасдиқланган факт ва далилларга асосланган бўлишини унутмаслик керак. Ана ўшандагина жиноятни келтириб чиқарган омиллар илдизи билан йўқ қилиб ташланади, кишиларга адолат тантанасидан ибратли сабоқлар берилади, жиноятларнинг олди олинади, одамларда қонунларга, адолатга ишонч ва ҳурмат уйғонади. Демак, қонун устуворлиги тўла таъминланади. Ана шуларнинг ўзи асл моҳияти билан соф маънавий сабоқ, тарбия, маданият, маърифатлилик белгисидир. Демак, тергов нафақат қонунлар адолати, айти пайтда, тарбия мактаби, юксак маънавиятлиликнинг намоён бўлиши ҳамдир.

Маънавият билан ҳуқуқий таълим-тарбия ҳамкорлигини кенгайтиришни даврнинг ўзи тақозо этмоқда. Зеро, маънавият билан қонун, ҳуқуқ бир-бирини тақозо этувчи қадриятлардир. Чунки, халқнинг маънавияти ҳам ўзига хос

қонун-қоида, одоб-ахлоқ, ҳуқуқдир.

Ҳуқуқий онги ва ҳуқуқий маданияти юксак фуқароғина, биринчидан, қонун доирасидан чиқмайди, иккинчидан, ўз ҳақ-ҳуқуқи, эрки озодлиги учун курашиш санъатини ўзлаштиради, учинчидан, ҳар бир нарсани ақл, мантиқ тарозисига солиб ўлчайди, шахсий манфаатларини мамлакат ва халқ манфаатлари билан уйғун ҳолда кўради.

Агар фуқаро қонунларни яхши билса, уни ҳеч ким зўрлик билан ғайри қонуний жазога тортолмайди.

Айтилганлардан кўриниб турганидек, ҳуқуқнинг маънавий-ахлоқий асослари, ҳуқуқий маданият ва кадриятларнинг қадимий тарихий илдизлари ва манбалари моҳиятини ёритиш ҳуқуқий билим ва маданиятни ўстиришнинг жамият тараққиёти учун долзарблигини, ҳисобга олсак жамият маънавий ҳаёти ривожига ҳуқуқий онг ва маданиятнинг аҳамиятини илмий тадқиқ этиш олимлар олдида турган энг муҳим вазифалардан бўлиб ҳисобланади.

«Маънавий юксалиш ва ҳуқуқий баркамоллик» деб номланган ушбу китоб ана шу долзарб мавзуга бағишланган.

ЖАМИЯТ ҲАЁТИ РИВОЖИДА ҲУҚУҚИЙ ОНГ ВА ҲУҚУҚИЙ МАДАНИЯТ

1. Ҳуқуқий онг, ҳуқуқий маданият, уларнинг моҳияти, инсон маънавиятидаги ўрни

Биз демократик жамият куришни олдимизга мақсад қилиб қўйган эканмиз, эркин фуқаро маънавиятини шакллантириш, комил инсонни тарбиялаб вояга етказиш масаласи олдимизда турган зарур ва муҳим вазифадир. Бошқача айтганда, ўз ҳақ-ҳуқуқларини танийдиган, ўз кучи ва имкониятларига таянадиган, атрофида содир бўлаётган воқеа-ҳодисаларга мустақил муносабат билан ёндошадиган, айтилишига асосан замонда шахсий манфаатларини мамлакат ва халқ манфаатлари билан уйғун ҳолда кўрадиган, ҳақсизликлару адолатсизликларга муросасиз бўлган, элим деб, юртим деб яшайдиган эркин, ҳар жиҳатдан баркамол инсонларни тарбиялаб вояга етказиш ҳозирги пайтда давлатимиз сиёсатининг устувор соҳасидир.

Ўзбекистон Президенти Ислоҳ Каримов томонидан ҳуқуқий билим ва ҳуқуқий онга эга бўлиш ҳар бир фуқаро, ҳар инсон учун биринчи даражали аҳамиятга эга эканлиги уқтириб келинмоқда. Унинг барча асарларида, нутқларида, Олий Мажлиснинг сессияларида, вилоятлар кенгашларидаги маърузаларида бу масаланинг долзарблиги қайта-қайта таъкидланаяпти. «Ҳар бир фуқаро, ҳар бир инсон, - дейди бу ҳақда у, - ўз ҳақ-ҳуқуқини яхши билиши ва уни ҳимоя қила олиши зарур. **Одамларни ҳуқуқий маданият, ҳуқуқий онг, ҳуқуқий билимлар билан қуроллантириш асосий вазифалардан бири бўлиши шарт.** Токи жамиятнинг ҳар қайси аъзоси ўз ҳуқуқи, ўз бурчи ва масъулиятини пухта билмас экан, уни ҳаётининг эҳтиёж сифатида англамас экан, бизнинг ислоҳот, янгиланиш ҳақидаги барча сўзларимиз, саъй-ҳаракатларимиз бесамар кетаверади»¹.

Инсон жамият белгиланган, давлат қабул қилган қонунларни, мавжуд

¹ Ислоҳ Каримов. Биз келажакимизни ўз қўлимиз билан қураимиз. 7-жилд. Т.: «Ўзбекистон», 1999, 245-бет.

ҳуқуқий мезонларни билмасдан туриб, маънавий-ахлоқий етукликка эриша олмайди. Ҳуқуқий билим, ҳуқуқий онг ва маданият миллат етуклиги ва инсон баркамоллигининг энг муҳим, асосий омилларидан биридир.

Ҳуқуқшунос олимларнинг илмий асарлари, рисоалари, назарий мақолала-рида ўринли таъкидланиб келинаётганидек, ҳуқуқий онг ижтимоий онгнинг алоҳида шаклидир¹.

Ҳуқуқий онг ўзининг айрича томонлари, хусусиятларига эга. Ана шу жиҳатлари билан у ижтимоий онгнинг диний, ахлоқий, фалсафий, бадий ва бошқа шаклларида жиддий равишда фарқ қилади.

Республикаимизнинг атоқли ҳуқуқшуносларидан А.Саидов ва У.Тожиҳонов ҳуқуқий онг ижтимоий турмушда мавжуд бўлган, жамиятимизга хос турли-туман ҳолатлар йиғиндисини ўзида мужассамлаштириши ҳақида фикр юритиб шундай дейдилар: «**Ҳуқуқий онг-ҳуқуқий** ҳиссиётлар, туйғулар, ғоялар, қарашлар, баҳолар, йўл-йўриқлар, тасаввурлар ва фуқароларнинг Ўзбекистон Республикасига муносабатини кўрсатувчи, бу муносабат эса амалдаги ҳуқуққа, ҳуқуқий амалиётга, фуқаролар ҳуқуқлари ва бурчларига нисбатан, шунингдек, бошқа орзу қилинган ҳуқуқларга нисбатан бўлиши лозим ҳолатлар тизимидир»³.

Ижтимоий турмушни ҳуқуқий бошқаришнинг зарур тартиби тўғрисидаги тушунчалар, тасаввурлар, ғоялар, қарашлар тизими бўлган ҳуқуқий онг ҳуқуқ билан диалектик бирликдадир. «Ҳуқуқий онг - ҳуқуқни англаш демакдир, одамларнинг ҳам амалдаги ҳуқуқ, ҳам уларнинг ўзлари истаган ҳуқуққа муносабатини ифода этадиган тасаввурлар ва ҳис-туйғуларининг мужассамидир. У табиатан ҳуқуқ билан муштаракдир ва шу сабабли мавжуд иқтисодий муносабатларга нисбатан иккиламчидир. Ҳуқуқий онг жамиятнинг, турли ижтимоий гуруҳларнинг объектив равишда келиб чиққан эҳтиёжлари ва манфаатларининг бевосита таъсирида шаклланади,

¹ Қаранг: Р.К.Қаюмов, М.М.Мирҳамидов, А.Т.Тўлаганов, О.Т.Хусанов, У.Ж.Ҳотамов. Ўзбекистон Республикаси Конституцияни ўрганиш курси. Т., «Ўзбекистон», 2001, 9-бет.

³ А.Саидов., У.Тожиҳонов. Давлат ва ҳуқуқ назарияси. Икки жилдли. 2-жилд. Т., «Адолат», 2001, 324-325-бетлар.

ўзгариб турадиган объектив шароитлар ва жараёнлар таъсири остида доимий ривожланиб боради. Ҳукукий онг ижтимоий онгнинг бир қисмидир ва шу сабабли унга фалсафий ва сиёсий қарашлар таъсир этиб туради»¹.

Ҳукукий онг, ҳукукий билим ва тасаввурлар кишиларда ўз-ўзидан ёки тасодифий равишда пайдо бўлмайди. Уни инсоннинг туғма хусусияти дейиш ҳам тўғри эмас. Инсон онадан доно-донишманд бўлиб туғилмайди. Кишилардаги ҳукукий онг, ҳукукий тушунча ва тасаввурлар, энг аввало, ижтимоий, сиёсий шарт-шароитлар ва жараёнлар таъсири остида, ташқи муҳит таъсирида остида шаклланиб ва ривожланиб боради. Инсон атрофида содир бўлган воқеа ва ҳодисалардан ўзи учун тегишли хулосалар чиқармасдан, уларга ўзининг муносабатини билдирмасдан, баҳо бермасдан яшай олмайди. Ҳукукий масалаларга оид ҳодиса ва жараёнлар уни кўрган, билган кишилар онгида ўз изини, таъсирини қолдириши турган гап.

Ҳукукий онг, шунингдек, жамият тараққиёти асосида юзага келган ва доимий равишда ўзгариб, ривожланиб турадиган объектив талаб ва эҳтиёжлар, мавжуд имкониятлар, шарт-шароитлар асосида ҳам шаклланади.

Ҳукукий билимлар ва ҳукукий онгнинг юзага келиши, доимий равишда ривожланиб, такомиллашиб бориши чексиз жараёндир.

Ҳукукий онг ва ҳукукий билимлар ҳосил бўлиши ва ривожланишда ўқиш-ўрганишнинг, амалий фаолиятнинг, аждодлар илмий мероси ва қадрият-ларининг, оилада, болалар боғчасида, жамоат жойларида, мактаблар, академик лицейлар ва касб-ҳунар коллежларида, институтлар ва университетларда бериладиган ҳукукий таълим-тарбиянинг аҳамияти бекиёсдир.

Ҳукукий тарбия–фуқароларга, ҳар бир алоҳида инсонга, ҳар бир мактаб ўқувчиси ва институт, университет талабасига ҳукукий билимларни секин-асталик билан сингдириш ва миясига қуйишнинг энг муҳим, тарих синовидан ўтиб исботини топган усулидир.

¹ Э.Х.Халилов. Ижтимоий турмушда ҳукукий онгнинг ўрни. Т.: «Ўзбекистон», 1997, 12-бет.

Ҳукукий тарбия мураккаб ва кўп қиррали бўлиб, уни бир маъноли қилиб таърифлаб бўлмайди. Ҳукукшунос олимларнинг фикрларича, «**ҳукукий тарбия**–шахслар ва ижтимоий гуруҳларнинг ҳукукий онгига кўрсатиладиган, аниқ мақсадга йўналтирилган, ташкиллаштирилган, бошқариладиган, олдиндан режалаштирилган ва махсус ишлаб чиқарилган ҳукукий тарбия усуллари воситасида амалга ошириладиган педагогик таъсир жараёнидир»¹.

А.Саидов ва Тажиханов ҳукукий тарбия жараёнида одамлар онгига ҳукукий билимлар ва эътиқодлар сингдирилишини алоҳида таъкидлаб яна шундай дейдилар: «Демак, ҳукукий тарбия–фуқароларнинг онги ва руҳиятига таъсир қилишга қаратилган, режалаштирилган, бошқариладиган, уюштирилган, тизимли, мақсадга йўналтирилган, ҳозирги замон ҳукукшунослиги тасарруфида мавжуд бўлган турли хил ҳукукий тарбия шакллари, воситалари ва услублари-дан фойдаланиб, фуқаролар онгида чуқур ва барқарор ҳукукий билимлар, эътиқодлар, эҳтиёжлар, қадриятлар, қонунга мос феъл-автор, одатларни шакллантириш жараёнидир»².

Ҳукукий тарбия жараёнида тарбияланувчиларга маълум даражадаги ҳуку-қий билимлар, кўникмалар ва малакалар берилса, иккинчидан, уларга ҳукукий ғоялар, ҳиссиётлар, эътиқодлар шакллантирилади.

Ҳукукий тарбиянинг вазифаси одамларнинг онгида ҳукуқнинг аҳамиятини, мақсадини тушунишни таъминлаш, уларга онгли равишда риоя қилиш зарурлигини шакллантиришдан иборат.

Ҳукукий таълим-тарбияда оила, оила тарбиясининг роли ва аҳамияти беқиёсдир дейилса, бизнинг фикримизча, ҳеч қандай муболаға бўлмайди. Оила шундай бир олий даражадаги маънавий қадрият, инсон қалбининг гавҳаридирки, унда эндигина дунёга келган фарзандлар қалби, вужуд-вужудига одоб-ахлоқ, ҳукукий қонун-қоидалар асослари ҳақидаги илк тасаввур ва тушунчалар аста-секинлик билан сингдирила боради.

¹ А. Саидов, У.Таджиханов. Давлат ва ҳукуқ назарияси. Икки жилдли. «Адолат», 2001, 340-бет.

² Ўша асар, 341-бет.

Боланинг табиати, феъл-автори, дунёқараши гўдаклиги-мурғаклигидан бошлаб оилада шакллана бошлайди, ниш уради. Чинакам инсоний хислат ва фазилатлар, одобийлик ва одамийлик асослари унинг вужудига она сути билан киради, ота-онаси, бобо ва бувилари, хеш-ақраболари, қариндош-уруғлари таъсири ва тарбиясида шаклланиб ва ривожлана боради. «Бола туғилган кунидан бошлаб оила муҳитида яшайди. Оилага хос анъаналар, қадриятлар, урф-одатлар бола зуваласини шакллантиради. Энг муҳими, фарзандлар оилавий ҳаёт мактаби орқали жамият талабларини англайди, хис этади»¹.

Оила жамиятнинг бирламчи, асосий бўғинидир. Жамиятнинг негизи бўлган оила инсонларнинг турмуш кечириш ва ҳаёт давомийлигини таъминлайди. Оила турмуш ва виждон қонунлари асосида курилади. Оила ўзининг кўп асрлик мустаҳкам ва маънавий таянчларига эга бўлади. Оилада демократик негизларга асос солинади. Унда одамларнинг талаб-эҳтиёжлари ва қадриятлари шакллана-ди. Оиланинг жамият олдидаги нуфузи, эътибори ва аҳамияти бениҳоя юксак. Ана шулар назарда тутилиб Конституциямиз 63-моддасининг биринчи бандида, «Оила жамиятнинг асосий бўғинидир ҳамда жамият ва давлат муҳофазасида бўлиш ҳуқуқига эга», - деб белгилаб қўйилган.

Оиланинг тарбия соҳасидаги хизматлари, айниқса, муҳимроқдир. Инсоннинг келажаги, жамиятда тутадиган мавқеи, обрў-мартабаси, бахтиёр ҳаёт кечириши унга оиласида қандай тарбия берилганлигига кўп жиҳатдан боғлиқ. Оилада берилган ибратли тарбия, ҳалоллик ва покликка, мулойимликка, ширин сўзликка, ўзбекона, шарқона одоб-ахлоққа, ўзидан катталарни ҳурмат қилишга ўргатиш—бу фарзандларга келажак йўлини кўрсатишдир. Ана шундай йўлни ёшлик кезларидан бошлаб танлаб олган фарзандлар ҳаётда қоқилмайди, ҳаёт сўқмоқларидан уринмай-суринмай, довдираб қолмай бемалол ўта олади, жамиятда ўз ўрнини топади, халқи ва миллатининг, Ватанининг ардоқли, зукко, севимли ўғлони, оқила қизи бўлиб

¹ Ислон Каримов. Хавфсизлик ва барқарор тараққиёт йўлида. 6-жилд. Т.: «Ўзбекистон», 1998, 324-бет.

етишади, доврүк таратади. Бундай бахт-омад ҳаммага ҳам насиб этавермайди.

Мамлакатимиз Президенти оиланинг жамият тараққиёти ва истиқболи, Ватан куч-қудрати, инсон камолоти ва бахти учун нақадар муҳимлиги ва муқаддаслигини илмий-назарий асослаб Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг беш йиллигига бағишланган мажлисдаги табрик сўзида шундай дейди: «Оила ҳақида гапирар эканмиз, авваламбор, оила ҳаётнинг абадийлигини, авлодларнинг давомийлигини таъминлайдиган, муқаддас урф-одатларимизни сақлайдиган, шу билан бирга, келажак насллар қандай инсон бўлиб етишишига бевосита таъсир кўрсатадиган тарбия ўчоғи эканини тан олишимиз даркор.

Шарқда қадим-қадимдан оила муқаддас Ватан саналган. Агар оила соғлом ва мустаҳкам бўлса, маҳаллада тинчлик ва ҳамжихатликка эришилади. Бинобарин, маҳалла — юрт мустаҳкам бўлсагина, давлатда осойишталик ва барқарорлик ҳукм суради.

Зеро, оила фаровонлиги—миллий фаровонлик асосидир.

Халқимиз тарихига назар ташлайдиган бўлсак, энг қимматли анъаналар: ҳалоллик, ростгўйлик, ор-номус, шарму-ҳаё, меҳру оқибат, меҳнатсеварлик каби барча инсоний фазилатлар, энг аввало, оилада шаклланган»¹.

Айтилганлардан англашилиб турганидек, оила тарбияси оқибатида эндигина бу ёруғ оламга келган норасиданинг жисми-жонида миллий урф-одатларимизни эъзозлаш, катталарга ҳурмат ва кичикларга ғамхўрлик, одамийлик, олижаноблик сингари асл инсоний фазилатлар илдиз ота бошлайди. Булар энг катта миллий маънавий бойлик, ҳуқуқий қадриятлардир. Оила гўдакларга инсонийлигини англатадиган, бу ҳақда сабоқ берадиган, оқ билан қорани, яхши билан ёмонни, ҳалол билан ҳаромни, ҳалоллик билан нопокликни фарқиға боришни англатадиган муқаддас маскан, энг катта тарбия ўчоғидир.

Оила муқаддаслигини таъминловчи биринчи омил - Она, аҳли аёлнинг покизалилиги, оқилалиги, меҳру муруввати, садоқати ва вафодорлигидир.

¹ Ўша асар, 400-401-бет.

Оналарнинг, аёлларнинг оилада тутган ўрни бекиёс. Аёл, сийнасидан оқ сут бериш билан жигарбандига маънавият, одоб-ахлоқ, яшаш қонун-қоидалари, йўл-йўриқларининг асосларини сингдиради, унинг қалбини меҳр-мурувват, нафосат, эзгулик нури билан мунаввар этади. Фарзанд таълим-тарбияни, ҳаёт сабоқларини уни дунёга келтирган, оқ ювиб, оқ тараган, емай-едирган, ичмай-ичдирган буюк зот - Онасидан ўрганади. Онанинг олтиндан қиммат панду-насихатлари, бебаҳо ўғит ва йўл-йўриқлари бола қалбида умрбод муҳрланиб қолади.

Она сийнасидан оқ сут бериш ва бешик қучиб алла айтиш орқали фарзанди вужудига инсоний хислат ва фазилатларни, миллий дунёкараш асосларини сингдиради. «Табиийки, - дейди бу ҳақда Ўзбекистон Президенти, - она алласи фақат чақалоқнинг ором олиши учунгина айтилмайди, балки унинг воситасида боланинг кўнгил дунёсига миллий руҳ киради. Она тилидаги меҳр-муҳаббат, наслий туйғулар ва орзулар гўдакнинг жисму жонида илдиз қолдиради»¹.

Ота билан она ўз насл-насаблари, солиҳ ва солиҳа фарзандларини тарбиялаб эл-юрт учун муносиб инсонлар қилиб вояга етказишни ўзлари учун олижаноб вазифа деб биладилар. Фарзандлар оила бағрида туриб ота билан онани, кексаларни, қўни-қўшнилари хурмат қилишга, жамият қонун-қоидаларига, тартиб-интизомига қатъий риоя этишга ўргатилади. Болалар отанинг, онанинг номини баланд тутиш, ўзларини улардан баланд тутмаслик, улар гапини ерда қолдирмаслик, падари бузруквори, волидаи меҳрибонларидан хизматларини ҳеч вақт аямаслик ўзларининг фарзандлик бурчлари ва масъулияти эканини оила тарбиясидан билиб оладилар.

Ёшлар оила ва ота-оналари тарбияси шарофати билан гўдаклик чоғлариданоқ одоб-ахлоқимизга, миллий урф-одатларимиз ва анъаналаримизга, ҳуқуқий қадриятларимизга, Конституциямиз ва қонунларимизга зид бўлган хатти-ҳаракатларни қилмасликка одатлана бошлайдилар. Бунинг болаларнинг келажа-ги, мустақил ҳаёт кечириши, билим савиясининг ўсиб, амалий

¹ Ўша асар, 401-бет.

фаолиятини жадаллашиши учун аҳамияти шак-шубҳасиз.

Боболар билан бувиларнинг, ота билан онанинг оиладаги ана шу мўътабар зотларнинг ҳақиқатга чорловчи, тўғри йўлга бошловчи ўғитлари, панду насиҳатлари фарзандларга ҳикматлар хазинаси бўлиб хизмат қилади. Оиланинг ёши улуғ кишилари, ҳаётнинг аччиқ-чучугини татиб кўрган бобо ва бувилар набираларга доимо: «Ундай қилма ёмон бўлади», «Катталарга салом бермасанг айб бўлади», «Яхши бола доимо юз-қўлини ювиб озода юради, ёлғон гапирмайди», «Кўп ўқиган-кўп билади», «Вақтинг кетди–бахтинг кетди», «Она юртинг–олтин бешигинг», «Нон ҳам нон, нон ушоғи ҳам нон», «Кўчада юрсанг ҳам караб юр», «Сиз ҳам, сен ҳам бир оғиздан чиқади», «Ёрни сев, тупроқни эъзозла, сув ва ҳавони ифлослантирма, дарахтга тош отма, шохини синдирма, қушлару жониворларга озор берма, ардоқла», деб насиҳат қилишади. Демак, ота-боболарнинг болаларни одобли, меҳнатсевар, тўғрисўз, ҳалол, ростгўй, раҳмдил, камтар, инсофли, диёнатли, оташин меҳр-муҳаббатли бўлишига даъват этадиган насиҳатлари, йўл-йўриқлари, танбеҳ ва танқидлари, йиллар ва давр синовидан ўтган одоб ва одобномалари туфайли болаларнинг мурғак қалбига ҳуқуқий тарбия, қонун-қоида асослари ва қонунчилик талаблари оз-оздан, аста-секин сингий бошлади.

Болаларнинг эндигина кўз очиб, катта ҳаётга илк бора қадам қўя бошлаган пайтидан эшитган панду насиҳатлари, ота-оналарининг сўзлари-ҳикматлари, оқил ва оқила мураббийларининг боғча ва мактабда берган ҳуқуқий билим ва сабоқлари бир умрга хотирасига сақланиб қолади. Кимда-ким ёшлигидан бошлаб катталарнинг насиҳатлари, маслаҳат ва йўл-йўриғи мағзини чақиб, дил-дилидан унга амал қилса, оқибати жуда хайрли бўлади. Борди-ю, бунинг аксини қилиб, ўзбилармон бўлса, ота-боболари пандига кулоқ осмаса, манманлик, ялқовлик, ўжарлик, қайсарлик, такаббурликни одат қилса, китобни, меҳнатни қадрламаса, ишёқмаслик йўлига кирса, унинг оқибати вой бўлиши турган гап. Бундай фарзанд ўзи оғир аҳволга тушибгина қолмасдан, ота-онасига, жамоасига, дўстларига ҳам иснод келтиради.

Ҳукукий онглилик, ҳукукий саводхонлик ёшларнинг ҳукуқбузарликлар, ноахлоқий хатти-ҳаракатлар, майда безориликлар, ўзгаларнинг нарсасини олиш, жанжаллашиш, жамоат тартибини бузиш қандай оқибатларга олиб келишини тушуниб олишларига ўзининг ижобий таъсирини кўрсатади.

Ҳукуқнинг жамиятдаги ижтимоий муносабатларни тартибга солиб туриш-даги роли ва аҳамияти ўз-ўзидан тушунарлидир. «Демократик ижтимоий муносабатларни ҳукукий жиҳатдан тартибга солиш соҳаси кенгайиб, ижтимоий бошқарувда ҳукукий асослар чуқурлашиб, ҳукуқнинг нуфузи ортиб бораётган ҳозирги вақтда бу алоҳида аҳамият касб этмоқда. Ҳукуқ инсон турмушининг ҳамма жиҳатларига тегишли бўлиб, унинг бутун ҳаёти давомида, у билан ҳамиша ёнма-ён юради, ҳукуқ никоҳ-оила муносабатларини, таълим, меҳнат, дам олиш, соғлиқни сақлаш, уй-жойлардан фойдаланиш, ерлардан, сув, бошқа табиат бойликларидан фойдаланиш, турли товарларни сотиб олиш, буюмларни ижарага олиш, фуқароларнинг ўзларининг ҳукуқлари ва қонуний манфаат-ларини ҳимоя қилиш ва яна кўплаб бошқа нарсаларни тартибга солиб туради»¹.

Ҳукукий давлат ва ҳукукий онг ўзаро боғлиқ ижтимоий ҳодисалардир. Ҳукукий билим ва ҳукукий онг ривож топмаган жамиятда ҳукукий давлат, демак, давлат, фуқаролик жамияти шаклланмайди. Чунки, ҳукукий онг, биринчидан, ижтимоий муносабатларни тартибга солишнинг зарурлигини, ундан оқилона фойдаланиш зарурлигини англаш, иккинчидан, амалдаги қонун ҳужжатларининг мавжуд ижтимоий муносабатларга мос келиш-келмаслигини аниқлаш ва баҳо бера олиш, учинчидан, ҳукукий қоидаларни ўрнатиш ва амалда татбиқ этишнинг давлатга алоқадор вазифа эканлигини англашдан иборат.

Ҳукукий онг–ҳукукий маданият, ҳукукий фаоллик маҳсули. Ҳукукий фаолликнинг ички манбаи–ижтимоий ҳукукий кўрсатмадир, яъни унинг жамият маданияти қадриятларига йўналтирилгани ҳисобланади. Ҳукуққа

¹ У. Таджиханов, А. А.Саидов. Ҳукукий маданият назарияси. Т., Ўзбекистон Республикаси ИИВ Академияси, 1998, 205-206-бет.

хурмат-бу ижобий ижтимоий-ҳуқуқий кўрсатмадир.

Афсуски, буни ҳамма ҳам тушунавермайди. Шу сабаб айрим ҳолларда инсон турмушининг барча жиҳатларига нисбатан аянчли, ҳатто, хавфли ҳаракат ҳам касб этиши ҳеч гап эмас. Илмда ҳуқуқий инфантилизм, ҳуқуқий нигилизм, бузилган ҳуқуқий онг деган ҳуқуқий тушунчалар ана шу хавфли ҳодисалардир. Хўш, булар нима ўзи?

Ҳуқуқий инфантилизм, бу–ҳуқуқий онг палағдалигининг шакли. Бу–ҳуқуқий билим ва кўрсатмаларнинг шаклланмаганлиги, тўлиқ яхлит эмаслиги билан боғлиқ. Бошқача айтганда, «**ҳуқуқий инфантилизм** – ҳуқуқий онг бузилишининг энгил шакли, унда ҳуқуқий билимлар, йўл-йўриқлар шаклланмаган, оз бўлади. Фуқаролар ҳуқуқий билими етишмовчилигидан ташқари, асосан, ҳуқуқий билимлар яхлит тизими орасидан унинг муҳим элементлари, аввало, қонунга, бошқа ҳуқуқий қадриятларга нисбатан ижобий муносабатлар тушиб қолмоқда»¹.

Ҳуқуқий нигилизм, бу–манқуртлик дегани. Унинг моҳияти–ҳуқуққа, қонунларга, меъёрий тартибларга салбий, беҳурмат муносабатда бўлишдир. Сабаблари юридик жиҳатдан ғофилликда, қолоқликда, аҳолининг ҳуқуқий тартибсизлигида намоён бўлади. «**Ҳуқуқий нигилизм-қонун** талабларини онгли равишда рад этиш, аммо жиноий мақсаднинг йўқлиги... Қонун талабларини инкор этиш яширин, очик кўринишларда кечиши ва ҳар бири алоҳида ҳолда турлича сабаблар билан изоҳланиши мумкин»².

Бузилган ҳуқуқий онг-онг палағдалигининг энг ёмон кўринишидир. «Ҳуқуқий онг бузилишининг энг оғир кўриниши фавқулодда инсон онгининг бузилишидир»³. Бу–ўта ижтимоий хавфлидир.

Яширишнинг ҳожати йўқ. Ҳаётимизда уларнинг ҳаммаси билан ҳам у ёки бу тарзда рўбарў келиб турибмиз. Бундай иллатларга қарши курашда бизга фақат ҳуқуқий маданият ва ҳуқуқий мафкура ёрдамга кела олади, холос.

¹ А.Саидов, У.Тожионов. Давлат ва ҳуқуқ назарияси. Икки жилдли. 2-жилд, Т.: «Адолат», 2001, 330-бет.

² Ўша асар, 333-бет.

³ Ўша асар, 333-бет.

Ҳукуқий онг ҳуқуқни такомиллаштириш ва ривожлантиришнинг муҳим омилидир. «Ҳукуқий онг ҳуқуқни нафақат яратади, балки ривожлантиради ҳам... ҳукуқий онг даражасида шахснинг ўзининг ҳукуқий билимлари кўлами ҳам, ҳуқуқни қабул қилиш ҳолати ҳам, маънавий ўсганлиги ҳам шаксиз кўзга ташланади. Ҳукуқий онгга фақатгина юқорида санаб ўтганларимиз таъсир этиб қолмай, яна бошқа кўп омил (жумладан, ижтимоий, иқтисодий, сиёсий, маиший) лар ҳам ўз таъсирини ўтказади. Одамларнинг бир-бирлари билан ўзаро таъсири ва муносабати, муҳити, тарбияси, ахлоқий даражаси ҳам кам таъсир қилмайди. Ижтимоий-ҳукуқий йўл-йўриқ ҳуқуқни баҳолаш, унинг талабларига муносабат, ўта хилма-хил омиллар мажмуининг таъсирига боғлиқ ҳолда онгда шаклланади»¹.

Ҳукуқий онг ижтимоий онгнинг таркибий қисми сифатида ижтимоий ҳаёт ривожига катта таъсир кўрсатиш хусусиятига ҳам эгадир. Ҳукуқий ҳиссиётлар, туйғулар, қарашлар, ҳукуқий таълимотлар, ҳукуқий мафкуралар жамият ҳаётида, ижтимоий турмушда рўй берган ўзгаришларни акс эттириш билан чекланиб-чегараланиб қолмай, балки жамият ижтимоий, иқтисодий, сиёсий ҳаёти ўзгариши ва ривожланишига, одамларнинг хулқ-атвориغا, хатти-ҳаракат-ларига мафкуравий ва руҳий-психологик таъсир ҳам этади. Буни фалсафада, ҳуқуқшунослик илмида ҳукуқий онгнинг нисбий мустақиллиги дейилади.

Ҳукуқий онг инсонга вазиятни ҳар тарафлама мушоҳада қилишга, ўзининг хатти-ҳаракатлари ва қилмишларини жамиятдаги қонун-қоидаларга мос келиш-келмаслигини, юриш-туриши, феъл-атворини ҳукуқий жиҳатдан баҳолашида ёрдамлашади. Шахснинг ҳукуқий онглилик талаблари асосида қадам кўйиши, фаолият кўрсатиши, қонунни ҳурмат қилиши жамият тараққиёти ва шахс камолоти учун қони фойдадир.

Юксак ҳукуқий онг, қонунларнинг руҳи ва талабларини билиш, муайян ҳукуқий билим ва тасаввурларга эга бўлишнинг ўзиёқ одамларнинг маълум тарзда ўзларини идора қилишга ундайди. «Ҳукуқий онгнинг ижтимоий

¹ . Ўша асар,335–бет

турмушда нисбий мустақиллиги яна шунда намоён бўладики, кўпинча ҳуқуқнинг ўзи одамларнинг ҳуқ-атвориға айнан уларнинг хатти-ҳаракатларини бевосита белгилайдиган ҳуқуқий онг орқали тартибга солувчи таъсир кўрсатади. У ёки бу ҳуқуқ нормалари одамларға маълум бўлганида, уларнинг тўғри ҳуқ-атвори ҳамма вақт ҳам ҳуқуқий нормаларнинг санкцияларини қўллашға ва ҳатто қўллаш билан таҳдид қилишға асосланавермайди. Яъни ҳуқуқий онгнинг бошқа муҳим томони-бу шахснинг ҳуқуққа ва уни қўллаш амалиётиға муносабати, унинг ҳуқуқий нуқтаи назари ва мақсадларидир. Индивид ҳуқуқий маданиятиға хос ушбу элементнинг муҳимлиги конунбузар-лар билан ҳуқуқ нормаларига риоя этувчи фуқароларнинг ҳуқуқий онгини таққослаб ўрганиш жараёнида таққосланади»¹.

Жамият ва давлат тараққиётини, халқ ва миллат камолотини, шахсни ҳар томонлама ривожланишини юксак ҳуқуқий маданиятсиз амалға ошириб бўлмайди.

Ҳуқуқий билим ва маданият халқ ва миллат етуқлигининг муҳим кўрсаткичидир. Мамлакатнинг куч-қудрати фақат унинг табиий бойликлари, ҳудудининг катта-кичиклиги, иқтисодий ва ҳарбий куч-қудратига қараб эмас, балки халқнинг интеллектуал салоҳияти, маънавияти ва маърифати, айниқса, ҳуқуқий билимдонлик даражаси ва ҳуқуқий маданиятининг нақадар юксаклиги, уларға қанчалик амал қилинаётганлигига қараб ҳам белгиланади ва баҳоланади.

Ҳуқуқий билими ва маданияти ўсган халқ ва миллат ўзини англаб етади, кучи ва имкониятларига ҳолисона баҳо беради, қийинчиликлар олдида довдираб қолмайди, келажакка, порлоқ истиқбол томон дадил, астойдил интилади, умидсизликка тушмайди, сафини бўшаштирмайди, миллий ҳамкорлик, миллий ҳамжиҳатлик, миллий тотувлик-иноқликни кучайтиради ва тобора мустаҳкамлайди, дунёдаги илғор халқлар, миллатлар ва мамлакатлар қаторидан ўрин олишға азму қарор қилади.

¹ Э.Х.Халилов. Ижтимоий турмушда ҳуқуқий онгнинг ўрни. Т.: «Ўзбекистон», 1997, 19-бет.

Жамиятнинг ҳар қайси аъзоси ўз ҳуқуқи, бурчи ва масъулиятини қанчалик пухта, аниқ ва равшан билса, уларни муҳим ҳаётий эҳтиёж сифатида англаса, ўшанда демократик ислохотларни амалга ошириш жараёни беҳад жадаллашди.

Ҳуқуқий маданият ҳуқуқий демократик давлат барпо этишнинг муҳим омилидир. Фуқаролар, мансабдор шахслар, ижтимоий гуруҳларнинг ва бутун жамиятнинг ҳуқуқий маданияти юқори даражада бўлишига эришмай туриб, демократик ҳуқуқий давлат тўғрисида гапирмаса ҳам бўлади. **«Ҳуқуқий маданият-нинг юқори даражада бўлиши ҳуқуқий давлатнинг ўзига хос хусусиятидир. Бозор иқтисодиётини шакллантириш шароитида ҳуқуқий маданиятни ошириш муҳим иш ҳисобланади».**¹

Демократик жамият пойдевори ҳамда ҳуқуқий тизим етуқлигининг ифодаси бўлган ҳуқуқий маданият бир қанча ўзига хос хусусиятларга эга. Республика Олий Мажлисининг 1997 йил 27 августда тасдиқланган «Жамиятда ҳуқуқий маданиятни юксалтириш Миллий дастури»да айтилишича, «юксак ҳуқуқий маданият–демократик жамият пойдевори ҳамда ҳуқуқий тизим етуқлигининг ифодасидир. У жамиятдаги турли хил ҳаётий жараёнларга фаол таъсир кўрсатувчи, фуқароларнинг, барча ижтимоий гуруҳларнинг жипслашувига кўмаклашувчи, жамиятнинг яхлитлиги ҳамда батартиблигини таъминловчи ҳамда мустаҳкамловчи омилдир. Қонунни ҳурмат қилиш ҳуқуқий жамиятнинг сиёсий ва ҳуқуқий тизимлар самарали фаолият кўрсатишининг асосий талабларидан бири ҳисобланади.

Ҳуқуқий маданият–умумий маданиятнинг ажралмас таркибий қисми. Инсонлар онгида шундай ишонч қарор топиши керакки, ҳуқуқий билимларга эга бўлган ва уларни амалиётда татбиқ эта оладиган кишигина маданиятли ва билимли деб ҳисобланиши мумкин»².

Ҳуқуқий маданият фуқароларнинг етуқлиги ва онглилигини кўрсатувчи меъёрдир. Ҳуқуқий маданият умуминсоний маданиятнинг ажралмас таркибий

¹ Ислом Каримов. Ўзбекистон: миллий истиқлол, иқтисод, сиёсат, мафкура 1-жилд. Т.: «Ўзбекистон», 1996, 322-бет.

² Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Ахборотномаси. Т.: 1997, 9-сон, 23-бет.

қисми. Ҳуқуқий маданият умуминсоний маданиятнинг шунчаки бир қисмигина эмас, балки унинг ўзаги, негизи, бошқача айтганда, асосидир.

Ҳуқуқий маданият ниҳоятда кенг маъноли, серқиррадир. Ҳуқуқий маданият, бу, энг аввало, амалдаги қонунларни билиш, қонунга ҳурмат, қонунларга итоаткорлик, шунингдек, ҳуқуқий меъёрлар талабларига мувофиқ ҳаракат қилиш, ҳуқуққа эҳтиром—ла муносабатда бўлиш, ўзгаларнинг ҳақ-ҳуқуқлари ва эркинликлари, кадр-қимматларини ҳурматлаш демакдир.

Ўз халқининг тарихи, тили, кўп асрлик маданияти, маънавияти, аجدодлар-нинг бой қадимий мероси, қадриятларини кўз қорачиғидек асраб-авайлаш, улардан оқилона ижодий фойдаланиш ҳам ҳуқуқий маданиятдир.

Ҳуқуқий маданиятга Ўзбекистон Республикасида, жонажон диёримизда узоқ вақтлардан бери бирга яшаб, тақдири тақдиримиз билан, тарихи тарихимиз билан яқинлашиб, оға-ини, қон-қардош, дўст-биродар бўлиб кетган тожиклар ва туркманлар, қозоқлар ва қирғизлар, қорақалпоқ ва уйғурлар, руслар, украин ва белоруслар, бошқа қардош халқлар, элатлар ва миллатларнинг тиллари, урф-одатлари, анъаналари, моддий-маънавий, тарихий қадриятларини ҳурмат қилиш ҳам киради.

Ўзбекистон Президенти Ислом Каримов асарлари, нутқлари ва маърузалари-да ҳуқуқий маданиятнинг ўзига хос жиҳатлари, жамият тараққиётидаги аҳамия-ти илмий асослаб берилган. Унинг «Ўзбекистоннинг сиёсий-ижтимоий ва иқтисодий истиқболининг асосий тамойиллари» асарида ҳуқуқий маданиятнинг чуқур маъноли мазмун-моҳияти ўз ифодасини топган. Бу ҳақда асарда шундай дейилган; **«Ҳуқуқий маданият даражаси фақатгина қонунларни билиш, ҳуқуқий маълумотлардан хабардор бўлишдангина иборат эмас. У—қонунларга амал қилиш ва уларга бўйсунуш маданияти демакдир. У одил судни ҳурмат қилиш, ўз ҳақ-ҳуқуқларини ҳимоя қилиш учун судга мурожаат этиш эҳтиёжи демакдир. Ҳуқуқий маданият дегани турли можароларни ҳал қилишда қонунга хилоф кучлардан фойдаланишни рад этиш демакдир»**

Президент сўзларидан кўриниб турганидек, ҳуқуқий маданият инсон ман-фаатлари учун хизмат қиладиган қонунларни тил учида эмас, дилдан, қалбдан, бутун вужуди билан ҳурмат қилиш, уни эъзозлаш, муқаддас деб билишдир.

Қонунлар ва ҳуқуқий меъёрларга юзаки муносабатда бўлиш бу шахснинг ҳуқуқий маданият билдирмайди. Ҳуқуқий маданият қонунга ҳурмат, унинг одиллигига ишонч қаноат ҳосил қилишдир. Ҳуқуқий маданият қонунларни кўр-кўрона ҳурмат қилиш эмас, балки унинг халқпарварлик, инсонпарварлик, адолатпарварлик мазмун-моҳиятига тўла тушуниб етиш, бунга шак-шубҳасиз ишонч ҳосил қилишдир. Сўзда эмас, амалда қонунларнинг инсонпарварлигига ишонч ҳосил қилган одамлар, фуқаролар уларга итоат этишни ўзлари учун бурч ва масъулият, мажбурият деб биладилар. «Аҳолининг ҳуқуқий маданияти ва ҳуқуқий саводхонлиги, авваламбор, Конституция ва қонунларга ҳурмат билан муносабатда бўлишини таъминлайди. Бу-ҳуқуқий нормаларга юзаки муносабатда ўзи бўлмаслик кераклигини ифодалайди. Қонунга ҳурмат ҳар бир инсоннинг қалбидаги чуқур эътиқоди бўлмоғи лозим. У инсоннинг ёшлигидан бошлаб онгига сингиб, мустаҳкам-ланиб борилиши керак. Бу ота-оналар, мактабгача тарбия муассасалари, мактабларда, барча жамоат уюшмалари ва давлат ташкилотлари, бутун жамиятнинг улкан, сермашаққат ишидир. Нима мумкину, нима мумкин эмаслиги ҳақидаги ҳуқуқий нормалар барчага маълум. Қонунни бузиш мумкин эмаслигини тушуниш юридик дунёқарашнинг «қалб кўзи» бўлмоғи даркор»¹.

Етарлича ҳуқуқий билим ва ҳуқуқий маданиятга эга бўлган инсон қонун ўзининг ҳимоячиси эканлигини билади ва шунинг учун ҳам у қонун томонидан белгиланган чегаралардан чиқмайди, унга зид ҳаракат қилмайди. Одамларнинг қонун талабларига қатъий амал қилишлари улар учун олижаноб фазилат ҳисобланади.

¹ У.Таджиханов, А. Саидов. Ҳуқуқий маданият назарияси. Икки жилдли, 1-том. Т.: Ўзбекистон Республикаси ИИВ Академияси, 1998, 57-бет.

Қонунга итоат этиш алоҳида кишилар, оддий фуқароларгагина дахлдор бўлмай, ҳамма учун мажбурийдир. «Қонунларни давлатнинг мансабдор шахслари ҳам, фуқаролар ҳам билиши шарт, - деб таъкидлайди, - У. Тожихонов ва А. Саидов. - Ҳукуқий билимдонликнинг советча тушунчаси амалда қонунларнинг омма томонидан чуқур билишларини кўзда тутмас эди. Чунки бу маъмурлар ва авторитар бошқарув учун хавфли эди. Ҳамма жойда қонунга риоя этмаслик туфайлигина улар ҳукмронлик қилардилар. Давлатда ҳуқуқнинг аҳамиятини инкор этиш ижтимоий онгга салбий таъсир кўрсатди. Бугунги кунда кўп саъй-ҳаракатлар туфайлигина ҳуқуқнинг устуворлиги, қонунларга ҳалол риоя этиш зарурати тушуниб етилмоқда»¹.

Қонунларнинг адолат посбони эканини кўриш, билиш, амалда ҳис этиш, унга ишонч қосил қилиш кишиларнинг қонунларга бўлган ҳурмати ва эътиқоди шаклланиши ва мустаҳкамланишида ҳал қилувчи аҳамият касб этади. Оддий кишилардан бошлаб мансабдор шахсларгача барча кишилар қонунга бир хил итоат этишлари мажбурийдир. «Амир Темур таъкидлаб ўтганидек, оддий кишиларга нисбатан қилинган адолатсизлик қонунга ва давлат нуфузига» катта зиён етказди. Қонунийлик инсон қандай ҳуқуқларга эгалигини, давлатнинг шу ҳуқуқларни ҳаётга татбиқ этиши учун нима қилиши кераклигини кўрсатиб беради. Қонунда фуқароларнинг аниқ мажбуриятларини белгилаб қўйишдан хавфсираш демократияга эмас, балки қарамликка кўмаклашади. Давлат фуқаролардан бурчларини адо этишга ҳақли бўлиб, фуқаролар ҳам давлатдан муайян шарт-шароитларни талаб этишлари мумкин. Ана шу ўзаро масъулият ҳисси қонунийлик кафолатидир. Конституциямизда давлат ва шахс ҳуқуқларининг адолатли мутаносиблиги ўрнатилган»².

Ҳукуқий маданиятнинг энг муҳим жиҳати қонунларни билиш, ҳукуқий меъёрлардан хабардор бўлишдангина иборат эмас, балки қонунларга итоат этиш, бўйсуниш, уларга қатъиян амал қилиш, ўз фаолиятини қонунлар асосида юргизишдир.

¹ Ўша асар, 251-бет.

² Ўша асар, 252-бет.

Одил судни ҳурмат қилиш, ўз ҳақ-ҳуқуқларини ҳимоя қилишда судга мурожаат қилиш, уни ўзи учун ҳимоячи деб билиш ва унга эътиқод қилишни ҳам ҳуқуқий маданият деб ҳисобласа бўлади.

Кишиларнинг эскича қарашлари ва тасаввурлари тамомила ўзгариб, янгиланиб бормоқда.

Мустақиллик йилларида кишиларнинг, халқ оммасининг, аҳоли барча қатламларининг судлар ҳақида тоталитар тузум даврида шаклланиб, ривожланиб онги, тафаккури, миясида узоқ йиллар давомида сингиб, чуқур илдиз отиб кетган эскича қарашлар ва тасаввурлар тубдан ўзгариб, улар ўрнида судларга нисбатан янгича қарашлар, ишонч ва эътиқодлар пайдо бўлиб, мустаҳкамланиб бормоқда.

Президентимиз Ислом Каримов Олий Мажлисининг қатор сессияларидаги маърузаларида, кўпчилик асарларида суд фақатгина жазоловчи орган сифатида танилмасдан, фуқароларнинг ҳуқуқлари ва манфаатларини ҳимоя қилувчи мустақил органга, адолат посбонига айланиши, судга ҳамма ҳурмат билан қараши лозимлигини таъкидлаб келмоқда.

Суд бўлди дейилса, кимдир жазо олди дебгина эмас, суд бўлди деганда, одамлар ҳимоя қилинди, ҳақ жойида қарор топди, деган тушунчанинг кишилар онгида шаклланиши, суд ҳокимиятига нисбатан бўлган муносабатларни жиддий равишда ўзгариши жуда муҳимдир. Ана шуларни заруран эътиборга олиб Ислом Каримов одамлар онгида чуқур ўрнашиб қолган судга бўлган эскича муносабатлар, кўникмалар, психологияни асос-асоси билан ўзгартириш энг долзарб вазифа эканлигини доимий равишда таъкидлаб келмоқда. «Очиқ тан олиш керак, суд органлари ва суднинг ўзи оддий фуқаро кўз ўнгида жазоловчи, қораловчи, озодликдан маҳрум этувчи идора сифатида гавдаланади. Эҳтимол, бу кўпол туюлиши мумкин, лекин бор гап шу. Судга бундай муносабат илдизлари тоталитар тизим ўз сиёсатини суд қарорлари орқали юритган, ягона мафкура ҳукмронлиги ўрнатган замонларга бориб тақалади.

Булар барчаси одамлар онгида чуқур ўрнашиб қолган. Бизнинг вазифамиз ушбу кўникмаларни, психологияни синдириш, одамларнинг судларга муносабатини тубдан ўзгартиришдан иборат. **Халқ судни фақат одамларни қоралайдиган, жазолайдиган орган деб эмас, аксинча, уларнинг ҳақ-ҳуқуқлари ва манфаатларини ҳимоя қиладиган орган деб билиши керак.**

Бу ўта муҳим. Яна қайтараман, одамлар суд органларини ўзларининг ҳимоячиси, адолат посбони деб билиши керак»¹.

Одамлар онгида ўтмиш жамият даврида чуқур ўрнашиб қолган судлар ҳақидаги қарашлар, кўникмалар, психологияни синдириш ва судлар фуқароларнинг қонуний ҳуқуқ ва манфаатлари ҳимоячиси эканлигини ҳар бир фуқарога етказиш айтишга осону, аслида анчагина мураккаб жараёндир.

Бунинг учун давлат номидан иш кўрувчи мансабдорларнинг ўзлари қонунларнинг бузилишига асло йўл қўймасликлари талаб этилади. Давлат хизматчиларида, қонун ижрочиларида гап билан иш бир-бирига зид бўлса, бунинг оқибатида қонунларнинг ўзи обрўсизланади, қонунларни назарга илмаслик иллоти пайдо бўлади, давлатнинг маънавий асосларига путур етади. Давлат номидан иш кўрувчи мансабдорларнинг ўзлари қонунларни қандай қилиб бузаётганликларини аниқ-равшан кўриб турган оддий фуқаронинг бундан ҳафсаласи пир бўлади, давлатга ишонч қолмайди. «Сир эмаски, - дейди Президент,-оддий фуқаро, аввало, давлат номидан иш кўрувчи мансабдорларнинг ўзлари қонунларни қандай бажараётганига эътибор беради.

Агар шундай бўлмаса, агар ўша органлар ёки мансабдор шахсларнинг ўзлари қонунларни оёқости қилса, қонунларнинг ўзи обрўсизланади, яна ҳам тўғрироғи, жамиятнинг асосларига путур етади.

Бундай вазиятда қонунларни менсимаслик иллоти бутун жамиятни заҳар-лайди, давлат томирлари емирилади, чирий бошлайди. Шундан келиб чиққан ҳолда, жамиятимизда шунга ўхшаш ҳолатларга барҳам берадиган

¹ Ислон Каримов. Бунёдкорлик йўлидан. 4-жилд. Т., «Ўзбекистон», 1996, 185-186-бет.

давлат хизмати ва давлат хизматчилари тўғрисида қонун қабул қилиш фурсати етди, деб айтиш мумкин»².

Халқимиз, миллатимизнинг ишончини тўла оқлаш, ҳақиқатни қарор топтириш учун судьяларимиз фуқарога жабр ўтказмайдиган, чуқур билимли ва маданиятли, ҳалол бўлиши, ҳар бир судья давлат ва фуқаро олдидаги ўз масъулиятини чуқур ҳис этган ҳолда фаолият кўрсатиши лозим. Буларнинг ҳаммаси халқимизнинг судга бўлган ишончини мустаҳкамлашда катта ўрин тутади.

Ўзбек халқи неча-неча асрлардан бери адолатсизликни, бировларнинг ҳақиқага хиёнат қилишни, молимардумхўрликни қоралаб, ҳалолликни эса маданиятлик, диёнатлик, иймонлилик мезони сифатида улуғлаб келди. Бунга кўхна тарихимиздан кўплаб мисоллар келтиришимиз мумкин. Масалан, Абу Бакр Муҳаммад ибн Жаъфар Наршахийнинг 943-944 йилларда битилган «Бухоро тарихи» асарида, «Мен Абдуллоҳ Муборакдан эшитдимки, Себавайҳ Бухорода қозилик қилганида халқнинг икки дирҳамига ҳам хиёнат қилмади, икки дирҳам кўплик қилади, у тариқча ҳам жабр ўтказмади,»- деб ёзади. Мазкур асарда яна шундай сатрлар бор: «Ғанжар деб машҳур бўлган раҳматли Исо ибн Мусо ат-Таймийга қозиликни берган эдилар, у қабул қилмади. Султон унга, агар қозилик қилмасанг бирор кишини танлагин, биз ўшанга берайлик, деган эди, буни ҳам қабул қилмади. Султон қозиликка лойиқ кишилар номини унинг олдида бир-бир айтинглар, деб буюрди; шундай қилдилар, аммо унинг олдида кимнингдир номини атамасинлар, у «лойиқ эмас» дея берди ва ниҳоят, Ҳасан ибн Усмон Ҳамадонийнинг номини тилга олганларида сукут қилди. Унинг сукути розилигидир дедилар-да, қозиликни Ҳасан ибн Усмон Ҳамадонийга бердилар. Бунинг замонида Хуросон шаҳарларида илмда ва тақводорликка унга тенглашадиган ҳеч бир кишини кўрсата олмаганлар¹».

² Ўша асар, 184-185-бетлар.

¹ Қаранг: Убайдулла Мингбоев. Суд шундай ҳокимиятки... Т.: «Шарқ» нашриёт-матбаа концерни Бош таҳририяти, 1999, 23-24-бетлар.

Республикаимиз ҳуқуқшуносларидан бири Убайдулла Мингбоев «Суд шундай ҳокимиятки....» асарида барча судлар судьялари ва суд ходимларида бирқанча ажойиб инсоний фазилатлар бўлиши зарурлиги таъкидланган. Асар муаллифининг сўзлари чуқур маъноли, ҳуқуқий, фалсафий, ахлоқий ҳикматларга бойлиги, энг муҳими, мавзумизга бевосита дахлдор эканлигини эътиборга олиб, уларнинг жузъий қисқартиришлар асосида айнан келтиришни мақсадга мувофиқ деб билдик.

«-Ўзбекистон Республикаси Конституцияси ва қонунларини муқаддас билинг ва уларга доимо, ҳар бир ишда қатъий риоя этинг;

-ўзингизда ватанпарварлик туйғусини тарбияланг;

-Ватанга ва халққа бўлган садоқатингиз ҳар бир ҳаракатингизда намоён бўлсин;

-Президентимизнинг: «Халқ очликка, қийинчиликка, ҳамма нарсага чидаши мумкин, аммо адолатсизликка чидай олмайди»,-деган сўзларини асло унутманг;

-фуқароларнинг қонуний ҳуқуқ ва эркинликларини, давлат ва жамият манфаатларини муҳофаза қилишни тўлиқ таъминлашни энг асосий бурчингиз деб билинг ҳамда бу ишда фидоийлик кўрсатинг;

-хизматда ҳам, шахсий ҳаётда ҳам қонунни тўғри, тўла ва адолатли қўллашга эришинг, фақат қонунни қурол қилиб, ўзгаларнинг қонуний ҳақ-ҳуқуқлари ва манфаатларини ҳимоя қилинг, шунингдек, зарурат туғилганда ўзингиз ҳам қонун ҳимоясида бўлиш лаёқатига эга бўлинг;

-фуқаролар, давлат ва жамият олдидаги масъулиятингизни юрак-юракдан ҳис қилинг;

-судьялик қасамёди ва этикаси қоидаларига содиқ қолинг, уларни бузишдан қўрқинг, бузганлардан эса ҳазар қилинг;

-ҳамма вақт ва ҳар ишда, энг аввало, хизмат фаолиятингиз билан боғлиқ муносабатларда сабр-тоқатли, метин иродали бўлинг;

-ҳар қандай қонун бузилишига нисбатан муросасиз бўлинг, уларга қонун номидан яшиндай шиддатли, шамширдай кескир муносабат билдиринг;

-ҳалол ва адолатли бўлинг, ўз ваколатларингиз-вазифаларингизни қонун доирасида виждонан, холисона, беғараз бажаринг, адолат фақат беғараз қарор топтирилгандагина адолат саналишини ўз шиорингиз деб билинг;

-суд ишларида бирор-бир тарзда ошна-оғайнигарчилик, жўрабозлик, маҳаллийчилик, гуруҳбозлик, миллатчилик каби иллатларнинг бўлиши мутлақо мумкин эмаслигини унутманг...

-кимки нафс дардига гирифтор бўлган бўлса, унга бошқа душманнинг кераги ҳам йўқ, бу бало уни ўз домига тортиб, ҳалок этиши муқаррар;

-муборак ҳадиси шарифда «Амирнинг совға олиши ҳаром ва қозининг пора олиши диндан чиқишидир», - дейилган. Бунга шак келтиришдан жаҳаннам азобидан қўрққандек қўрқинглар....

-барча билан мулоқотда самимий бўлинглар. Самимият сўзни кам талаб қилади, сохта самимият эса битмас-туганмас эзмаликлардан иборатдир....

-ҳар қандай қийин ва машаққатли ҳолатда ҳам ҳақ йўлни тутиш ва машаққатли ҳолатларда ҳам ҳақ йўлини тутиш ва ҳақиқатни қарор топтириш шартлиги тамойилидан оғишманг. Ундан четга чиқишни судьялик қасамёдига ҳамда касбига нисбатан хиёнат ва ваколатини бажармасликка ифодаланувчи жинойт деб билинг...

-кибру ҳавога, манманликка, шахсиятпарастликка берилиш, ўзини ўзгалар-дан устун қўйиш судья ва суд ходимида мутлақо ёт хислатлар бўлиши шарт;

-хушомад вақтинча тиз чўкиб турган тажовуздир. Хушомадгўйдан қочинг, унинг хушомадида ғараз мақсад ниқобланганлигини унутманг...

-суд ишида кимнингдир ишончини оқлаш учун эмас, балки ваколатни тўла амалга ошириш, қонунийлик ва адолатни таъминлаш учун ишламоқ керак-лигини бурчингиз деб билинг;

-илмли, маърифатли бўлинг, маънавий қашшоқликдан ортиқроқ жаҳолат йўқдир, чунки инсоннинг зийнати унинг илмидадир, Кайковус таъкидлаганидек, «Қозига яхши ҳунар—илм ва мулойимлиқдир...»;

-касб маданиятига нафақат хизматда, балки ҳамма муносабатларда

катъий риоя этинг, ишда ҳам, кўча-кўйда ҳам, оилада ҳам судьялик салоҳиятини бир хилда сақланг...

-маиший жиҳатдан пок, камтар бўлинг, кийиниш, турар жой, юриш-туриш маданиятини сақланг, ўзгалар эътиборини тортадиган ясан-тусандан йироқ юринг....

«-ўзингга раво кўрганни ўзгага ҳам раво бил ва аксинча, раво кўрмаганингни раво билма....» ҳикматидан келиб чиқиб, бирор-бир суд иши юзасидан ажрим қилишдан, яъни ҳукм, ҳал қилувчи қарор, ажрим, қарор чиқариш, хулоса ва жавоб тайёрлашдан аввал судланувчи, жабрланувчи, даъвогар, жавобгар ва умуман ҳақ-ҳуқуқлари ҳал қилинаётганларнинг ҳар бирининг ўрнида ўзингизни бирма-бир фараз қилиб кўринг, умуминсоний қадриятларни эъзозланг, инсон ҳаёти ва тақдирига ўта масъулиятли бўлинг...

-оиланинг қонуний ва ҳалол даромадлари эвазига яшашни ўрганинг, фарзандларни ҳаром луқма ҳисобига боқиш уларга заҳар бериш билан баробар эканлигига ва бу шаксиз кулфат келтиришига ҳечам шубҳаланманг...

Эл-юртнинг ҳурмату назаридан қолмасликка ҳаракат қилинг, зеро халқ назари қудратли ва унда иззатда бўлиш олий садоқатдир»¹.

Президент Ислом Каримов томонидан белгилаб берилганидек, турли можароларни ҳал қилишда қонунга хилоф кучлардан фойдаланишни рад этиш қонун олдида ҳамманинг баробарлигини эътироф этиш ҳам ҳуқуқий маданиятдир.

Жамиятнинг қонуни унинг маданияти даражасини белгилайди. Қонун маданият даражасидан устун бўлолмайди. Негаки, қонун жамият маданиятининг кўзгусидир. Жамият ҳуқуқий маданиятининг етуклик даражаси унинг қонунларининг инсонпарварлик моҳиятига, адолат посбони эканлигига қараб белгиланади. Жамиятнинг ҳуқуқий маданияти ҳуқуқий онгнинг, қонунийликнинг, қонунларни такомиллаштиришнинг ва ҳуқуқий тажрибанинг муайян даражасини акс эттирадиган ҳамда инсоният ҳуқуқ

¹ Убайдулла Мингбоев. Суд шундай ҳокимиятки.... Т.: «Шарқ» нашриёт-матбаа концерни Бош таҳририяти, 1999, 83-88-бетлар.

соҳасида яратган хизматдан фойдаланиш, билим олиш, илмий ва техникавий ижод эркинлиги, маданият ютуқларидан фойдаланиш ва бошқа қатор шахсий ҳуқуқ ва эркинликлар, иқтисодий ва ижтимоий ҳуқуқларга эга эканлигини билиб олади ва улар билан фахрланиб юради.

Асосий Қонунимизнинг–Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг «Шахсий ҳуқуқ ва эркинликлар»га доир VII боби, 26-моддасида ўз ифодасини топган ғоялар инсонни олий қадрият сифатида эъзозлаш зарур ва муҳимлигини аниқ-равшан кўрсатиб турибди. Унда шундай дейилган; «Жиноят содир этганликда айбланаётган ҳар бир шахснинг иши судда қонуний тартибда, ошкора кўриб чиқилиб, унинг айби аниқланмагунча у айбдор ҳисобланмайди. Судда айбланаётган шахсга ўзини ҳимоя қилиш учун барча шароитлар таъминлаб берилади.

Ҳеч ким қийноққа солиниши, зўравонликка, шафқатсиз ёки инсон қадр-қимматини камситувчи бошқа тарздаги тазйиққа дучор этилиши мумкин эмас.

Ҳеч кимда унинг розилигисиз тиббий ёки илмий тажрибалар ўтказилиши мумкин эмас».

Ўзбекистоннинг ҳар бир фуқароси Конституциямиз ва қонунларимизда мустақкамлаб қўйилган ҳуқуқ ва эркинликларга эга.

Бу ўринда шуни алоҳида таъкидлаш лозимки, инсон ва фуқаронинг ҳуқуқий мақоми фақат ҳуқуқлар ва эркинликлардагина иборат эмас. Бошқача айтганда, турли-туман ҳуқуқий муносабатлар иштирокчиси бўлган инсон (фуқаро) фақат ҳуқуқ ва имтиёзлардан фойдаланиб қолмасдан, жамият, давлат ҳамда бошқа фуқаролар олдида муайян мажбуриятларни, маълум бурчларни ҳам бажаришга мажбур. Ҳуқуқлар, эркинликлар ҳақида гапирилса-ю, мажбуриятлар, масъулиятлар, бурчлар ҳақида лом–мим дейилмаса, адолатдан бўлмайди. Президент Ислон Каримов фуқароларнинг ҳуқуқлари ва бурчларининг ўзаро боғлиқлигини ниҳоятда аниқ ва мукаммал ифодалаб «Буюк келажагимизнинг ҳуқуқий кафолати» асарида қуйидагиларни таъкидлайди; **«Демократик жамият қуриш учун, демократик**

тамойилларни тўла қарор топтириш учун, энг аввало, шу мўътабар заминда таваллуд ва тарбия топган шахс, ўзини айнан шу юрт фарзанди деб билувчи инсон ўз давлати, ўз халқи олдидаги, уни катта умидлар билан тарбия этган, вояга етказган жамият олдидаги бурчини адо этиши керак. Бу гап менга ҳам, сизга ҳам—барчамизга бирдай тегишлидир.

Содда қилиб айтганда, ҳар қайси фукаро, ҳар биримиз: **«Шу давлат, шу жамият менга нима берди?»** деб эмас, балки: «Мен ўзим Ватанимга, элу юртимга нима бердим?» деб ўйлашимиз ва шу ақида билан яшашимиз керак»¹.

Фукаронинг ҳуқуқ ва эркинликлари бўлмаса, унинг мажбуриятлари, бурчлари ҳақида гап бўлиши ҳам мумкин эмас. Шахснинг қобиляти ва истеъдоди унга жамият яратиб берган шарт-шароит ва имкониятлар асосида юзага чиқар экан, демак унинг ўзи ҳам жамияти, халқи олдида бир умр бурчлидир. Жамиятнинг ҳуқуқий маданияти шахс эркинлигини ва ҳавфсизлигини, инсон ҳуқуқларини таъминлаш, унинг ҳуқуқий ҳимоя этилишини ва ижтимоий фаоллигини кафолатлаш учун замин бўлиб ҳисобланади.

Ҳуқуқий маданият жамият тараққиётига, инсон камолотига, шахснинг ҳуқуқий ривожланишига ўзининг ижобий таъсирини кўрсатади.

Сиёсий онги етук, чуқур ҳуқуқий билимли ва маданиятли, иймон-эътиқоди мустаҳкам одамни ҳар хил олди-қочди гаплар билан алдаб, йўлдан уриб, ҳар хил ақидалар таъсирига олиб, чалғитиб бўлмайди. Ундай одам ҳар бир нарсани ақл-идрок, мантиқ, тафаккур тарозисига солиб кўради, мустаҳкам, ўзгармас иймон-эътиқодига эга бўлади.

Ҳуқуқий билими ва маданияти юксак бўлган одам Ўзбекистон Республикасининг Конституциясида белгилаб қўйилган яшаш ҳуқуқи (24-моддада), эркинлик ва шахсий дахлсизлик ҳуқуқи (25-модда), ўз шаъни ва обрўсига қилинган тажовузлардан, шахсий ҳаётига аралашишдан ҳимояланиш ва турар жойи дахлсизлиги ҳуқуқи (27-модда), мамлакат

¹ Ислом Каримов. Биздан озод иа обод Ватан қолсин. 2-жилд. Т.: «Ўзбекистон», 1996, 110-бет.

худудида бир жойдан иккинчи жойга кўчиш, республикага келиш ва ундан чикиб кетиш ҳуқуқи (28-модда), ҳар ким фикрлаш, сўз ва виждон эркинлиги ҳуқуқи (29-модда), мулкдор бўлиш, меҳнат қилиш, эркин касб танлаш, ишсизликдан ҳимояланиш, дам олиш, ижтимоий таъминот олиш, малакали тиббий кўрикдан ўтказиш ҳуқуқларидан фойдаланади.

Ўзбекистон фуқароларининг ҳуқуқлари ва эркинликлари билан бир каторда бурчларини ҳам билишлари, уларга онгли муносабатда бўлишлари демократик ҳуқуқий давлат қурилишининг асосий шартларидан бири, ҳуқуқий билимли ва маданиятлилигининг белгиларидан бўлиб ҳисобланади.

Фуқароларнинг асосий бурчлари нималардан иборатлиги, уларнинг мазмун-моҳияти, қонуний асослари Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 6 та моддадан иборат бўлган XI бобида белгилаб қўйилган. Асосий Қонунимизнинг 47-52-моддаларида айтилганидек, Конституция ва қонунларга тўла риоя этиш, қонунларни оғишмай бажариш, бошқа кишиларнинг ҳуқуқлари, эркинликлари, шаъни ва қадр қимматини ҳурмат қилиш, Ўзбекистон халқининг тарихий, маънавий ва маданий меросини авайлаб-асраш, маданият ёдгорликларини муҳофаза этиш, атроф муҳитга эҳтиёткорлик билан муносабатда бўлиш, солиқлар ва маҳаллий йиғимларни тўлаш, Ўзбекистон Республикасини–Ватанимизни ҳимоя қилиш, қонунда белгиланган тартибда ҳарбий ёки муқобил хизматни ўташ ҳар бир фуқаронинг бурчидир. Ўзбекистон фуқароларининг қонунларимизнинг ҳурмат қилишлари, ижтимоий бурчларини ҳалол ва виждонан бажаришлари, жамият, давлат ва халқ манфаатларига зид хатти-ҳаракатлардан ўзларини тийишлари, Ўзбекистон қонунларини бузувчиларга нисбатан мурасасиз бўлишлари, давлат, жамоат, шахсий мулкни кўз қорачиғидек сақлаш, кўпайтиришга ҳаракат қилишлари-буларнинг ҳаммаси ҳуқуқий билимдонлик ва маданиятлиликининг намоён бўлиш шаклларида бўлиб ҳисобланади.

Кишиларнинг онги ва тафаккурига Асосий Қонунимизнинг 50 ва 55-моддаларидаги «атроф муҳитга эҳтиёткорона муносабатда бўлиш», «Ер, ерости бойликлари, сув, ўсимлик ва ҳайвонот дунёси ҳамда бошқа табиий

захиралар умуммиллий бойликларидир, улардан оқилона фойдаланиш зарур ва улар давлат муҳофазасидир», деган конституциявий қондани сингдиришнинг сиёсий-ҳуқуқий, маънавий, маърифий, таълим-тарбиявий аҳамияти жуда катта. Чунки, инсон ҳаёти табиат, табиий бойликлар билан бевосита боғлиқдир. У табиат билан алоқа ва муносабатда бўлмасдан туриб яшай олмайди. Инсон ҳаётини табиатдан, табиий бойликлардан айрича тасаввур этиш мумкин эмас. Табиат оламида инсон ҳаёти ва жамият тараққиёти учун зарур бўлмаган ва муҳим аҳамият касб этмайдиган нарсанинг ўзи йўқ. Иссиқ ва совуқ ҳам, қор ва ёмғир ҳам, сув ва ҳаво ҳам, ўт-ўланлар, парранда ва ҳайвонлар ҳам, дашту саҳролар, қир-адирлар, тоғу-тошлар ва биёбонлар ҳам, дарёлар, қўллар, сойлар ва булоқлар ҳам, хулласи калом, ана шу ва бошқа табиий бойликлар, табиий манбаларнинг ҳаммаси тирикчилигимиз учун ўта зарур ва муҳимдир. Нафас олинадиган ҳаво, ичиладиган сув, саноат ва қишлоқ хўжалиги учун зарур бўлган табиий захиралар—нефть, газ, ёқилғи, ҳар хил маъданлар бўлмаса, инсоният ҳалок бўлади. Ишлаб чиқариш қуролларини яратиш, моддий ва маънавий бойликларни барпо этиш, илм-фан, маънавият ва маърифатни юксалтириш учун керак бўладиган жамики табиий бойликларни одамзот табиатдан олади. Табиат-инсон учун табиий бойликлар манбаидир.

Табиат инсоният учун моддий бойликларнинг биринчи манбаи сифатида ҳам, сиҳат-саломатлик, шод-хуррамлик, маънавий-руҳий баркамолликнинг асоси сифатида ҳам ўзининг ғоят зўр аҳамиятини ҳеч қачон йўқотмайди. Айтилганларга асосланиб, инсон табиат билан тирик, дейиш мумкин.

Ана шу маънода олганда Юртбошимиз Ислом Каримовнинг: **«Она заминимиз - бойлигимизнинг, мустақиллигимизнинг ва гўзал келажакка ишончимиз-нинг асосий манбаидир»¹**, - деган сўзларида жуда катта илмий-фалсафий мазмун бор.

Инсон она табиат фарзандидир. Фарзанд ўзини дунёга келтирган, оқ ювиб, оқ тараган, таълим-тарбия берган ота-онасиз униб-ўсмагани сингари

¹ Ислом Каримов. Ватан саждагоҳ каби муқаддасдир. 3-жилд. Т.: «Ўзбекистон» 1996, 277-бет.

инсон ҳам бамисоли онаси сингари азиз ва меҳрибон бўлган Ердан-заминдан айрича ҳолда яшай олмайди. Инсон дунёга келибдики, табиат бағрида яшайди. У заминдан-ердан ҳам моддий, ҳам руҳий куч-қувват олади. Одам табиатдан, заминдан қанча узоқлашса, шунча ғариблашади.

Табиат бағри инсон учун ҳамиша очик. У саховатини, ноз-неъматини инсондан асло аямайди. Бундай караганда, табиат, ер инсон учун гўёки бир бешик, бамисоли она қучоғидир.

Ер жамики бойликларнинг, ноз-неъматнинг манбаи ҳисобланади. Шунинг учун ҳам одамзод уни бениҳоя улуғлаб, эъзозлаб, она-замин деб таърифлайди.

Табиатни севиш, сув, тупроқ, олов ва ҳавони эъзозлаш, дунёдаги жамики эзгу амалларни пок ва бус-бутун сақлашга даъват этиш, инсон ўзи ўсиб-улғайган заминни, атроф муҳитни юксак эътиқодла ардоқлашга бурчли эканлигига ундаш-ҳозирги авлодларга ўтмиш аجدодлардан қолган меросдир..

Табиатни эъзозлаш, атроф муҳитни муҳофаза этиш ҳақидаги йўл-йўриқлар аجدодларимизга неча-неча замонлар оша қўлланма ва илҳом манбаи бўлиб келди. Аждодларимиз таълимоти бўйича табиатни эъзозлаш, ҳайвонот ва табобат оламига раҳмдил муносабатда бўлиш ҳар бир инсон зоти учун муқаддас вазифадир. Таъкидланганидек, табиатга меҳр кўрсатмаган, ундан ҳимматини, меҳр-мурувватини дариг тутган, ерни, ҳавони, оловни илоҳий неъмат сифатида эъзозламаган одамнинг, халқ ва миллатнинг истиқболи порлоқ бўлмайди.

Ер сув билан, одам эса табиат билан тирик. Бу исбот талаб қилмайдиган ҳақиқатдир. Табиатга меҳр одам дунёга келган пайдан, гўдаклик чоғидан бошлаб унинг қалбига сингабошлайди. Бу жараён умрбод давом этади. Табиатга меҳри кучли бўлган одамнинг эл-улусга, Ватанига бўлган меҳр-муҳаббати ҳам юксак бўлади. Қалбида меҳр-шафқат, раҳмдиллик сингари юксак маънавий-ахлоқий фазилатлар устуворлик қиладиган одамлар табиатдаги ҳар бир нарса ва ҳодисага оқилона муносабатда бўлади. Ўсиб турган дарахт шохини синдирмайди, ахлат ташлаб сувни ифлос қилмайди,

ҳавонинг булғанишига йўл қўймайди, ям-яшил майса-гиёҳларни пайҳон қилмайди, башарти битта дарахтни кесгудек бўлса, ўрнига ўнтасини ўтқазади, боғу бўстон яратади, ободончиликка, тўкин-сочинликка сабаб бўлади, меҳнати, ақл-идрок ва тафаккурини эзгуликка, савоб ишларга бағишлайди.

Аждодларидан, ота-боболаридан рисоладагидек йўл-йўриқ, таълим-тарбия олган кишиларда табиатга меҳр-муҳаббат тамомила бошқача бўлади.

Табиатга меҳри ёшлигиданоқ кучли бўлган одам она заминга ўзгача кўз билан қарайди, меҳнат қилиб, ерга ишлов беришдан, дарахт ўтқазиб мевасидан ўзи ва ўзгалар баҳраманд бўлишдан, асалдек ширин, тилни ёрадиган қовун-тарвузлар етиштиришдан, чексиз завқ олади.

Таълим-тарбияда, айниқса, табиатни эъзозлаш ҳақидаги шарқона, ўзбекона тарбияда ҳикмат кўп. Бир пайтлар ота-боболаримиз оилада ўғил фарзанд туғилганда, унга атаб яхши ният билан мевали дарахтлар ўтқазиб, боғ-роғ яратганлар, ҳовлилари атрофида, ариқ бўйларида иморатбоп дарахтзорлар барпо этганлар. Бу ҳам иқтисодий, ҳам таълим-тарбиявий аҳамият касб этган. Дарахт экиб парвариш қилишни, ҳосилга киритишни ёш болалар оталари ва боболаридан ўрганишган, гўдаклик давридан бошлаб, уларнинг кўзлари пишиб, зехнлари ўсиб, дунёқарашлари кенгайиб, тасаввур-тушунчалари бойиб, чуқурлашиб борган. Табиатга меҳр-муҳаббат борасида берилган таълим-тарбия фарзандлар қалбида муҳрланиб қолган.

Табиатни эъзозлаш, она-заминимизнинг ҳар бир ҳовуч тупроғини муқаддас билиб кўзга суртиш зарур ва муҳимлиги ҳақидаги шарқона, ўзбекона таълим-тарбия ҳозирги даврда, айниқса, долзарб, ўта аҳамиятлидир.

Экологик таълим-тарбияга оид бўлган аждодларимиз асрий тажрибаларини, бой анъаналарини замонавий мезонлар асосида давом эттириш давр талабидир.

Ҳуқуқий жиҳатдан билимли-маърифатли, маданиятли бўлган одам миллий масъулият ва фуқаролик масъулиятини чуқур ҳис этади.

«Ҳар бир миллатнинг балоғатга етган онгли аъзоси ўша ўзи мансуб миллатнинг олдида масъулиятли бўлади. Миллатнинг моддий, иқтисодий,

маданий, ахлокий, маърифий, маънавий тараққий эта бориши, Ер юзидаги бошқа халқлардан орқада қолиб кетмаслиги учун биринчи навбатда шу халққа мансуб киши жавобгарлик туйғусини тутиши лозим. Оила ва жамиятдаги ҳар бир ҳаракатида, босган ҳар бир қадамида шу миллатнинг умум манфаатини ҳам унутмаслиги керак. Бу кишининг сиёсий онглилиги ва маънавий етуклиги даражаси билан белгиланади. Ана шу нарсага миллий масъулият дейилади»¹.

Ўзбекистоннинг ҳар бир балоғатга етган онгли фуқароси қайси миллат вакили бўлишидан қатъий назар республика Конституциясида белгиланган кафолатланган ҳуқуқлардан фойдаланар экан, - дейди А.Иброҳимов, - шунга жавобан фуқаролик масъулиятини ҳам ҳис этиши керак. Бу деган сўз шуки, ҳар бир фуқаро мамлакат Конституциясига, Олий Мажлис қабул қилган барча қонунларга, Вазирлар Маҳкамаси чиқарган қарорларга риоя этиши ва ҳурмат қилиши, уларнинг амалга ошиши учун масъулият сезиши лозим. Қабул қилинаётган қонунлар ўзбекларга қанчалик тегишли бўлса, республика-мизнинг бошқа миллат ва элатга мансуб бўлган ҳамма фуқароларига ҳам шунчалик тааллуқлидир. Қонун-қоидаларга риоя этишда истисно бўлмайди. Қонун барчага бир хил тегишли, фуқаро сифатида бир хил мақомга эгадир. Ана шуни фуқаролик масъулияти дейилади².

Айтилганлардан кўриниб турганидек, ҳуқуқий жиҳатдан етук, сиёсий онгли киши фуқаро сифатида мамлакатда, ходим сифатида корхона ёки муассасада, шахс сифатида жамиятда ўз ҳақ-ҳуқуқини билади, ўзига нисбатан ноқонуний хатти-ҳаракатлар бўлишига, кадр-қиммати ва ғурури поймол этилишига йўл қўймайди.

Ҳуқуқий билим ва маданияти юксак бўлган одам маҳаллийчилик, гуруҳбозлик, уруғ-аймоқчилик, таниш-билишчиликка асосланиб иш тутиш энг катта ижтимоий офат ва фожеаларга сабаб бўлишини англаб етади.

¹ Абдуқаҳҳор Иброҳимов. Бизким, ўзбеклар... Т., «Шарк» нашриёт-матбаа концерни Бош таҳририяти, 1999, 177-бет.

² Қаранг: Ўша асар, 177-178-бетлар.

1. Қонун устуворлиги ва жиноий жазоларни эркинлаштириш сиёсати

Ўзбекистон Президенти Ислом Каримов асарларида илмий-назарий асослаб берилганидек, бизда барпо этилаётган ҳукукий демократик давлатнинг ўзига хос хусусиятларидан бири қонуннинг олий ҳукмронлиги, миллати, дини, ижтимоий аҳволи, сиёсий эътиқодларидан қатъи назар фуқароларнинг ҳуқуқлари ва эркинликларини таъминлаб берилишидир.

Ҳукукий давлатда ҳамма нарса, ҳар қандай масала қонунлар, ҳукукий меъёрлар асосида адолатли йўл билан ҳал этилади. Қонун жамият ва давлат ҳаётидаги энг муҳим муносабатларни тартибга солиб туради. Қонунийлик ва ҳуқуқ-тартибот тантана қилмаса, шахснинг ҳуқуқ ва эркинликлари, қаттиқ интизом, ички уюшқоқлик ва масъулият устувор бўлмаса, қонунлар ва анъаналар ҳурмат қилинмаса ҳукукий давлатни тасавур этиб бўлмайди.

Ҳукукий давлатнинг негизи, унинг пойдевори—қонун, қонунийликдир. Ҳукукий давлат қонун асосида фаолият кўрсатадиган, қонун асосида яшайдиган, қонун белгилаб берган чегарадан ҳар қандай ҳолат ва вазиятда ҳам чиқмайдиган давлатдир.

Ҳукукий давлатнинг энг олий сўзи ҳам, қалби, барҳаётлиги ҳам қонундир. Президентимиз Ислом Каримов таъбирлари билан айтганда, ҳукукий давлатнинг қуроли ҳам, ҳимояси ҳам, кўзи ҳам, сўзи ҳам, қалқони ҳам қонундир.

Қонун устуворлиги кенг маъноли сиёсий, ҳукукий, илмий-фалсафий тушун-ча бўлиб, унинг моҳияти, ўзига хос жиҳатлари, тамойиллари, намоён бўлиш шакллари, амалга оширилиш йўллари Асосий Қонунимиз ҳамда Президент Ислом Каримов асарлари, нутқлари ва маърузаларида ўз ифодасини топган.

Юртбошимиз ўзининг «Ўзбекистон—бозор муносабатларига ўтишнинг ўзига хос йўли» асарида қонун ҳукукий давлатнинг пойдевори, қонунийлик унинг асосий тамойили, шарти эканлиги ҳақида шундай дейди: **«Қонуннинг устуворлиги-ҳукукий давлатнинг асосий принциpidир. У ҳаётнинг барча**

соҳаларида қонуннинг қатъиян ҳукмронлигини назарда тутди. Ҳеч бир давлат органи, ҳеч бир ҳўжалик юритувчи ва ижтимоий-сиёсий ташкилот, ҳеч бир мансабдор шахс, ҳеч бир киши қонунга бўйсунмиш мажбуриятидан халос бўли-ши мумкин эмас. **Қонун олдида ҳамма баробардир.** Қонуннинг устуворлиги шуни билдирадики, асосий ижтимоий, энг аввало, иқтисодий муносабатлар фақат қонун билан тартибга солинади, унинг барча қатнашчилари эса ҳеч бир истисносиз ҳуқуқ нормаларини бузганлиги учун жавобгар бўлади»¹.

Қонун устуворлиги ҳақидаги Президент таълимоти жуда чуқур ижтимоий-сиёсий, маънавий-маърифий, фалсафий маънога эга. Унинг моҳиятини, бир-икки жумла билан баён этиб бўлмайди. Қонун устуворлиги ҳақидаги таълимот моҳиятини бизнинг фикримизча, қуйидагича изоҳласа бўлади;

-Қонун устуворлиги барча жорий қонунлар ва меъёрий ҳуқуқий ҳужжатлар Конституция асосида ва унга мувофиқ бўлиши зарурлигини англатади;

-бу тамойил ҳуқуқий давлатда, жамиятда ижтимоий, энг аввало, иқтисодий муносабатлар фақат қонун билан тартибга солинишини билдиради. Кимда-ким бу қоидага амал қилмаса жавобгар бўлади;

-Қонуннинг устуворлигини билиш, эътироф этиш-ижтимоий адолат қарор топишининг асосидир. Соҳибқирон Амир Темур айтганларидек, «Қаерда қонун ҳукмронлик қилса, шу ерда эркинлик бўлади. Шунинг учун ҳам у куч-қудрат зўрлик-зўравонликда эмас, аксинча, адолатда эканини қайта-қайта уқтирган.

-Қонун устуворлигига қатъий риоя қилиш ҳуқуқий давлатнинг асосидир. Ўзбекистондаги ҳуқуқий давлатда биринчи ўринга ҳуқуқ, иккинчи ўринга давлатнинг қўйилиши бежиз эмас, албатта.

¹ Ислом Каримов. Ўзбекистон: миллий истиқлол, иқтисод, сиёсат, мафкура. 1-жилд. Т.: «Ўзбекистон», 1996, 321-бет.

-Қонуннинг устуворлиги ҳуқуқий давлатнинг асосий тамойилидир. У ҳаётнинг барча жабҳаларида қонуннинг қатъиян ҳукмронлигини назарда тутди. Қонунларни менсимасликка, уларга риоя қилмасликка ҳеч кимнинг ҳаққи йўқ.

-ҳаёт шундан далолат берадики, жамиятда қабул қилинган қонунлар, ахлоқий меъёрлар бузиладиган давлат ҳуқуқий давлат бўла олмайди. «Албатта, фуқаролари қонунни писанд қилмайдиган давлат ҳуқуқий давлат бўла олмайди»¹.

Қонун ҳуқуқий давлатда халқ иродаси ифодасидир. Шунинг учун ҳам у муқаддас ҳисобланади. Уни бузган кимса халқни беҳурмат қилган ҳисобланади.

-яна такрор ва такрор айтадиган бўлсак, бизнинг жамиятимиз ва давлатимизда қонун, тағин бир бор қонун каттаю кичик, жинси, миллати, эътиқоди ва мансабидан қатъи назар, барча учун устувордир. Асосий Қонунда белгилаб қўйилганидек, Ўзбекистоннинг барча фуқаролари бир хил ҳуқуқ ва эркинликларга эга бўлиб, жинси, миллати, тили, ижтимоий келиб чиқиши, эътиқоди, ижтимоий мавқеидан қатъи назар, қонун олдида тенгдирлар. **Қонун олдида ҳамма баробар.** Қонун бирорта кишига ҳам алоҳида имтиёз бермайди.

-Қонун устуворлигига ҳилоф иш қилиш ва унга менсимай қараш, мансабдор шахслар, қонунларни ҳаётга татбиқ этиши лозим бўлганлар ва бошқа кишилар томонидан қонунлардан ғаразли мақсадлар йўлида фойдаланиш қонунларни обрўсизлантиради, унга путур етказади, халқнинг норозилигига ва ҳаққоний эътирозларига сабаб бўлади. «Бундай вазиятда қонунларни менсимаслик иллати, -дейди Ислом Каримов, -бутун жамиятни заҳарлайди, давлат томирлари емирилади, чирий бошлайди»²

Қонун устуворлиги ҳақидаги конституциявий қоида, Президент Ислом Каримов таълимоти фуқароларнинг ҳақ-ҳуқуқларини, кадр-қиммати, эркин-

¹ Ислом Каримов. Бунёдкорлик йўлидан. 4-жилд. Т.: «Ўзбекистон», 1996, 184-бет.

² Ўша асар, 184-бет.

лигини ҳимоя қилишга, ижтимоий адолатни қарор топириш ва мустаҳкамлашга қаратилгандир.

Қонун устуворлиги, қонунга итоаткорлик ҳақидаги Президент Ислом Каримов таълимоти мустаҳкам таянчларга эга эканлигини, илдизлари ниҳоятда чуқур ва қадимийлигини алоҳида таъкидлашга тўғри келади. Буни ҳеч ким инкор қила олмайди. Қонун- қоидаларни, ахлоқий нормаларни ҳурмат қилиш, гуноҳ ишлардан ўзини тийиш, ўғирлик, порахўрлик, фирибгарлик, товламачилик, адолатсизликка йўл қўймаслик ҳақидаги ғоялар, қарашлар, ҳикматлар Шарқда, ўлкамизда куни-кеча пайдо бўлган эмас. Унинг шаклланиш ва ривожланиш тарихи бир неча минг йилларга бориб тақалади. «Адолат» сўзи минг йиллар давомида инсонга ҳамроҳ бўлиб келган. Асрлар давомида кишилар адолат учун курашган, мислсиз қурбонлар берган... Одил ҳукмдор, адолатли раҳбар ғояси Фаробийдан тортиб Алишер Навоийгача ва яна бошқа кўп-кўп мутафаккирларимизнинг улуғ маънавий идеали бўлиб келган».²

Қонунга итоаткорлик Шарқда, Турону Туркистонда азалдан кишиларнинг ахлоқ қоидаси, виждон амри бўлган. Қонунларни ҳаётга жорий этиш, кишилар-ни қонун-қоидаларга асосланиб фаолият кўрсатишга ўргатиш осон эмас.

Йирик ҳуқуқшунос аллома Абу Носир Фаробийнинг эътироф этишича, қонунларни ҳаётга жорий этиш уларни қабул қилишдан кўра мураккаб жараёндир³.

Шарқда қадимдан машҳур бўлиб келган «Сиёсатнома»да подшоҳ, ҳоким, амир ва беклар, қози-ю қузнотнинг бош вазифаси адолат истаб келганларни, ҳожатмандларни ҳожатини чиқариш, зулм кўрганларни ҳимоя қилиш, раиятнинг оҳ-додига қулоқ солиш, ҳаром қўлларни кесиб, ер юзини ёмонлик қилувчилардан тозалаш, жаҳонни адолат ва осойишталик билан обод

² Ислом Каримов. Биз келажагимизни ўз қўлимиз билан қураимиз. 7-жилд. Т.: «Ўзбекистон», 1999, 239-бет.

³ Қаранг: Абу Наср Фаробий. Фозил одамлар шаҳри. Т., 1991, 201-204-бетлар.

қилишдан иборатдир, деб кўрсатилган. Низомулмулкнинг «Сиёсатнома»сида шундай бир ҳикоят бор. Нақл қилишларича, кунлардан бир кун бир савдогар Султон Маҳмуд ҳузурига кириб, шахзода Масъуд устидан шикоят қилибди: «Мен бир савдогар одамман. Кўпдан бери бу ерда сарсон қолиб кетдим. Ўз юртимга кетолмай юрибман. Чунки Сизнинг ўғлингиз мендан олтмиш минг динарлик молимни харид қилди-ю, аммо пулини бермаётир. Сиздан илтимос, орани очик қилиш учун амир Масъудни мен билан қозининг олдига юборсангиз». Бу хабарни эшитган Султон Маҳмуд жуда хафа бўлибди ва ўғлига қуйидаги мазмунда нома йўллабди: «Савдогарнинг ҳақини дарҳол бергин. Йўкса, унинг олдига тушиб, шариат қозиси ҳузурига боргин, улар қандай ҳукм чиқарса, ўшани тутгин».

Шундан сўнг, хабарчи Масъуд уйига, савдогар эса, қозихонага қараб йўл олишибди. Хизматкор шахзода хонадонига келиб, отасининг номасини етказибди. Қийин аҳволга тушиб қолган Масъуд бир хизматчисига бориб хазинани қарачи, қанча пул бор, дебди. Хазиначи йигирма минг динар пул борлигини айтганида, у: «Дарров олиб, савдогарга бериб кел ва қолганини тўлаш учун уч кун муҳлат сўрагин», деб топшириқ бергач, Султон элчисига қарата дейди: «Бориб Султонга маълум қилгин, ҳозир йигирма минг динар тўланди, қолган ҳамма маблағ уч кун ичида берилади. Мен кийимларимни кийиб, белимни боғлаб, этигимни кийиб турибман. Қозихонага бораёми ёки қолган маблағни тўлайми? Султон нима фармон бераркан?». Масъуднинг сўзларини Султон Маҳмудга етказишибди. Шунда, «Шуни билиб қўйки, савдогарнинг пулини охиригача бермасанг, менга рўпара келма!», деб жавоб қилади Султон. Буни эшитган Масъуд тўрт томонга одам юбориб, дўстларидан қарз олиб, аср намозигача савдогарнинг олтмиш минг динарини элтиб берибди. Бу хабар бутун оламга тарқалади. Султоннинг адолатпешалигини эшитган савдогарлар Чин, Хўтан, Миср, Адан ва Басрадан Ғазнингга мол олиб кела бошлайдилар. Ғазна бозори ҳар хил қимматбаҳо ва ажойиб нарсаларга тўлиб кетади».

Амир Темур асос солган буюк давлат қонун устуворлигига, адолат меъёр-ларига амал қилганлиги билан барча олам аҳолининг диққатини ўзига тортиб, бугунга қадар ҳам ўз тарихий аҳамиятини сақлаб келмоқда.

Соҳибқирон бобомиз давлати куч-қудрати ва енгилмаслигининг асосий сабабларидан бири-унинг қонун устуворлиги ва адолатга таянганлигидир. Низомиддин Шомий бобомиз Амир Темурнинг қонун-қоидаларга амал қилиш ҳамма учун бир хил мажбурий эканлигини таъминлаганлиги ва бу қандай оқибатларга олиб келганлиги ҳақида шундай ёзган эди: «Ҳар бир кишини фазли ва донишмандлиги даражасига лойиқ мақомга қўяди. Машойихлар ва солиҳ бандаларини улуғлайди, улар билан ҳамсуҳбат ва ҳаммажлис бўлишга рағбат кўрсатади. Ожиз кишилару раиятларни, савдогару деҳқонларни муҳофаза этишда қонунларга риоя қилиб, адолат расмини бажо келтиради. Асрлар мобайнида бирор талабгарнинг ақлу никоҳига кирмаган икки бўй етган гўзалдек бўлмиш Эрону Турон мамлакатларини Амир соҳибқирон тўла забт этиш ва адолатли сиёсат юритиш орқали шундай бошқармоқдаки, у ерларнинг донишмандлари ҳайрон қолмоқда. Унинг адолатию сиёсати ўрнатилган кунларда Мовароуннаҳрнинг энг чекка жойларидагина эмас, балки Хитой ва Хўтан чегарасидан Деҳли ва Канбойит атрофларигача, Бобул-Абвобдан то Миср ва Рум ҳудудигача бўлган ерлардан савдогарлар у ёқда турсин, болалар-у бева хотинлар ҳам ипакли матолар, олтин-кумуш ва энг зариф тижорат молларини келтирадилар ва олиб кетадилар. Ҳеч бир кимса уларнинг бир дониға ҳам кўз олайтира олмайди ва бир дирҳамиға ҳам зиён етказмайди. Бу чексиз неъмат ва поёнсиз марҳаматлар Амир Соҳибқироннинг сиёсати ва адолати натижасидандир»¹.

Бундай улкан ютуққа, яъни шундай бепоён ҳудуднинг бирон-бир мамлакатада «савдогарлар у ёқда турсин, болалару бева хотинлар ҳам ипакли матолар, олтин-кумуш ва энг зариф тижорат молларини» келтирган ва олиб кетганларида, «ҳеч бир кимса уларнинг «дониға ҳам кўз олайтирмай»диган ва «зиён етказа олмай»диган бўлишиға Амир Темур ҳазратлари қандай қилиб

¹ Низомиддин Шомий. Зафарнома. Т.: «Ўзбекистон», 1996, 20-21-бет.

эришган, деган савол албатта пайдо бўлади. Бу саволга жуда аниқ-равшан жавобни ўз вақтида соҳибқироннинг ўзлари берганлар.

Давлат тузилмаларидан тортиб, мансабдор шахслару оддий фуқароларгача, барча одамларнинг қонунга бир хил риоя қилишига мажбурлиги туфайли улкан давлат Амир Темур даврида адолатли равишда бошқарилган. Амир Темурнинг таъкидлашича, оддий одамларга нисбатан қилинадиган қонунсизликдек қонун ва давлат нуфузини туширадиган бирон-бир нарса йўқ¹.

Соҳибқирон Амир Темур ўзининг барча сиёсий ва амалий фаолиятини шариат қонун-қоидаларига, «Тузуқлари»га таяниб юритган. «Тузуқлар» ўз даврининг қонуни, Конституциясидир. Амир Темурнинг қонун устуворлигига қатъий амал қилганлиги бу асарда аниқ баён этилган. У бу ҳақда қуйидагиларни таъкидлаган эди: «Мен ўз салтанатимни бошқаришда учраган ҳар қандай воқеа ва ишни тузук асосида бажардим. Шариат қонунларига итоат қилиш, урф-одатга эътибор бориш мен учун катта аҳамиятга эга эди, ҳозирча ҳам шундай аҳамиятга эгадир. Менимча, модомики, бир ҳукмдор бир умри давомида от устида ўтириб, ўзига тегишли бўлган катта иқлимнинг ҳар томонида ҳаракатда бўлиб, бир нуқтада туриб қолмас экан, ўзининг кенг қаламрави (мамлакати) ундан итоат қилишига амин бўлиши керак. Бундай ишончга фақат шариат қонунлари ва урф-одат қоидаларини амалга ошириш орқали муяссар бўла олади. Менинг мамлакатимда турли соҳаларда қонунга қатъий амал қилинадиган бўлса, мен ўзимни ўша ерда ҳозир тургандай сезардим. Шариат ва урф-одат қонунларини назарда тутган ҳолдагина, одамлар сенинг ишларингга ишонади ва уни жону дил билан бажаради. Ҳамиша аскарларимни қонунга итоат қилиш руҳида тарбия қилдим, қонун бузувчиларни жазосиз қолдирмадим».²

¹ Қаранг: Амир Темур. Зафар йўли. Т.: 1993, 9-бет.

² Қаранг: А.Саидов, А.Жузжоний. Шарқ ва инсон ҳуқуқлари. Т., «Ижтимоий фикр» маркази, 1998, 134-135-бетлар.

Амир Темурнинг амалий фаолияти ҳар доим адолат ва инсоф меъёрлари, қонун устуворлиги билан ҳамоҳанг бўлган, ҳаммага бир хил жиддий ва одил қараган. Ҳеч бир кишини бошқасидан фарқ қилмаган, бойни камбағалдан устун ҳисобламаган.

Амир Темур ҳукмронлиги даврида жинойтга қўл урган барча кишилар ким-лигидан қатъий назар, қонун олдида ҳеч қандай имтиёзсиз жавобгарликка тортилган. Шахсан унинг ўзи қонун-қоидаларга, «Тузуқлар»ига, шариат аҳкомларига бир умр қатъий амал қилган. Қўл остидагилардан ҳам шуни талаб қилган.

Амир Темур нафақат ўзига бўйсунувчи вазирлар, ҳокимлар, валийлар, амир-лар, эл-юрт улуғлари, садрлар, акобирлар, таниқли мансабдорлардан, ҳаттоки ўзининг суюқли фарзандлари-ю набираларидан ҳам раиятнинг аҳволидан доимий равишда бохабар бўлиб, тинчлигини таъминлаб туришни, раиятпарвар бўлишни, эъзозлашни, жинойтчилар ва қароқчиларни ҳамда шариатга ҳилоф ишлар қилувчиларни қонун-қоидалар асосида тағ-туғи билан йўқотишни зарур ва лозим деб ҳисобланган. Шундагина мамлакат ишлари бир текис боради, салтанат мавқеи ва тўғри йўл-йўриқ барқарор бўлади, деб таълим берган.

Қонун-қоидаларга итоат этиш бошқалар қатори Амир Темур фарзандлари учун ҳам мажбурий бўлганлиги, қонун олдида ҳеч ким алоҳида имтиёзга эга бўлмаганлиги, жинойтга қўл урган барча кишилар кимлигидан қатъий назар жазоланган-лиги хусусида бир мисол келтирмоқчимиз. Бу - 1393 йилда Шимолий Эрон, Ироқ, Кавказортидек улкан мамлакат (пойтахти Султония)га Амир Темур томонидан ҳукмдор этиб тайинланган шаҳзода Мироншоҳ Мирзо қисмати ҳақида. «Тарихий манбаларнинг гувоҳлик беришича, кейинги вақтларда Мироншоҳ айшу ишратга берилиб кетиб, давлат ишларига қарамай қўяди. У шаръий ва ношаърий хотинлар олишни кўпайтиради. Узлуксиз давом этган базмлар ва ҳар хил кўнгилочар ўйинлар ҳазинага сезиларли равишда зарба беради. Бундан ташқари, у Султония шаҳрида энг чиройли ва ҳашаматли бинолардан бирини буздиради. Шунингдек, Табриз шаҳридаги машҳур тарихчи

Рашидиддиннинг макбарасини буздириб, мархумнинг суякларини йиғдириб, шаҳардаги яҳудийлар қабристонига олиб бориб кўмишни буюради... Мироншоҳ ўз ҳарамдаги хотинларига ҳам ҳар хил тухмат ва бўҳтонлар қилиб жабр-зулмни ҳаддан оширади. Ниҳоят, 1399 йилда Мироншоҳнинг катта хотини Хонзода бегим эридан яширинча Самарқандга-қайнотаси Темурнинг ҳузурига бориб, Мироншоҳнинг кирдикорларидан шикоят қилади. Темур севикли келинидан бу аҳволни эшитиб, қаттиқ изтиробга тушади. Ўша давр тарихчиларининг ёзишича, Темур бир ҳафта давомида йиғлаб, ҳеч кимга кўриниш бермаган. Ниҳоят, Темур машҳур етти йиллик юришга бел боғлаб, йўл-йўлакай, қўққисдан Озарбайжонга бостириб киради. Темур Султонияга киргач, дарҳол Мироншоҳ ва унинг ҳамтовоқлари-аркони давлатини тутдириб, зиндонга ташлади»¹.

Амир Темур ўғли Мироншоҳ ва уни бу йўлга солган барча амалдорларга ўлим жазоси бериб, уларнинг барча мол-мулки мусодара қилинсин, деб буюради. Бундай қатъий ҳукмдан даҳшатга тушган унинг пири муршиди Сайид Барака бошлиқ барча амир ва беклар ҳамда шахзодалар ўртага тушиб ҳукмнинг ижросини тўхтатишни илтимос қилишади. Амир Темур барча илтимосларни рад этади. Жаллодлар бошқалар қатори Мироншоҳни ҳам жазо тахтасига ётқизиб бошини кесмоқчи бўлади. Сайид Барака Амир Темурга, мазкур ҳукм амалга оширилса, темурийлар авлодида ўғлини ўлдириш анъана тусини олиш хавфи борлигини уқтиради. Ўшандагина Амир Темур Мироншоҳ ва унинг бошқа ҳукмдорлари устидан чиқарган ўлим ҳукмини бекор қилади².

Амир Темур ўзининг «Тузуқлари»да ишлаб чиққан адолат ҳақидаги ғояларини амалга оширишда қатъийлик кўрсатади. У «ҳар мамлакатда адолат эшигини очдим, зулму ситам йўлини тўсдим», деган эди. Унинг «Адли эҳсон билан жаҳон гулшани обод бўлади», «Зарурий тартибот ва қонунларга риоя қилиш тақдирим ва муваффақиятларим негизи бўлди», - деган дона сўзлари

¹ Турғун Файзиев. Темурийлар шажараси. Т.: «Ёзувчи» нашриёти-«Ҳазина», 1995, 168-бет.

² Қаранг: А.Саидов, А.Жузжоний. Шарқ ва инсон ҳуқуқлари. Т.: «Ижтимоий фикр» жамоатчилик маркази, 1998, 138-бет.

умумбашарий аҳамиятга эга.

Қонуннинг устуворлиги ҳар қандай давлат ва жамият ҳаётининг муқаддас тамойилларидан биридир. «Қонунга оғишмай итоат этилган жамиятдагина демократия қарор топади ва мустаҳкам бўлади. Қолаверса, барча демократик институтлар, инсон ҳуқуқ ва эркинликлари қонун воситаси билан жорий этилади»¹.

Қонунда халқнинг иродаси, хоҳиш ва истаклари, манфаат ва интилишлари ўзининг мужассам ифодасини топади.

Энг яхши қонун ҳам қабул қилиниши билан ўз-ўзидан ҳаётга кириб бормайди. Бунинг учун уни ҳаётга татбиқ этиш, оқилона қўллаш лозим бўлади.

Қонунга итоаткорлик—бу юксак маданиятлилиқ, маънавиятлилиқ, маърифат-лилиқ белгисидир.

Қонунга итоаткорликни инсоннинг унга кўр-кўрона бўйсунуши маъносида тушунмаслик керак. Қонуннинг мақсад ва вазифаларини, маъноси-ю инсонпарварлик моҳиятини онгли равишда тушуниб олиш унга ихтиёрий риоя қилишга ва унинг асосида фаолият юритишга ёрдам беради. Бошқача қилиб айтганда, **«Қонунга итоаткорлик, энг аввало, қонунларни пухта билишни ва уларга риоя қилиб яшашни тақозо этади. Қонунларни бундай билиш давлатга ҳам, фуқароларга ҳам бирдай хос ва фойдали фазилат бўлиши лозим».**²

Қонунга қатъий риоя этиш жинойатчилиқни олдини олишнинг, қонун бузилишига йўл қўймасликнинг зарур шартларидан бўлиб ҳисобланади.

Очиғини айтганда, қонунни ҳурмат қилиш, қонунга итоаткорлик маданияти-нинг етарли даражада эмаслиги жамиятда адолат мезонларининг бузилишига, вазифани суиистеъмол қилишларга олиб келмоқда. Қонунларни қўллашнинг бузилишига жойлардаги ижроия ҳокимиятининг, ундан сўнг ҳуқуқ-тартибот ходимларининг ҳуқуқий маданияти ночорлиги ҳам ўз

¹ У.Таджиханов, Ҳ.Одилқориев, А.Саидов. Ўзбекистон Республикасининг конституциявий ҳуқуқи. Т., «Шарқ», нашриёт-матбаа акциядорлик компанияси Бош таҳририяти, 2001, 286-бет.

² У. Таджиханов, А.Саидов. ҳуқуқий маданият назарияси. Икки томли. 2-том. Т., Ўзбекистон Республикаси ИИВ Академияси, 1998, 62-бет.

таъсирини маълум дара-жада кўрсатмоқда. «Қонун бузилишининг манбаи—ғаразли мақсадлар, касбий ва ишга оид малакасизлик, хизмат бурчига риоя қилмаслик, давлат тузуми ва жамиятга душманлик муносабати, ҳуқуқий саводсизлик, безорилик ва ахлоқ-сизликка асосланган турмуш тарзи, халқ ва давлат маблағи ҳисобидан бировларга хотамтойлик кўрсатишдадир. Аксарият ҳолларда қонунни бузишнинг илк қадамлари умумий саводсизлик ва маданиятсизлик билан боғлиқ, яъни баъзиларнинг соддалиги ёки жазоланмасликка умидворлиги қонуннинг бузилишига олиб келиши мумкин»¹.

Республикамизда қонунни бузишга, унга риоя этмасликка ҳеч кимнинг, ҳеч бир мансабдорнинг, на бирор бир ташкилоту корхона, муассасанинг ҳаққи йўқ. Қонунни бузган, менсимаган одам халқнинг юзига оёқ қўйган, жамият ва давлатни ҳурмат қилмаган маданиятсиз, маънавиятсиз, калтабин кишидир.

Давлатни давлат, миллатни миллат сифатида дунёга танитадиган Қомусномамиз—Конституциямизда давлат, унинг барча органлари қонунга итоат этишлари мажбурийлиги белгилаб қўйилган. Асосий Қонуннинг 15-моддасида таъкидланишича, «Ўзбекистон Республикасида Ўзбекистон Респуб-ликасининг Конституцияси ва қонунларнинг устунлиги сўзсиз тан олинади. Давлат, унинг органлари, мансабдор шахслар, жамоат бирлашмалари, фуқаро-лар конституция ва қонунларга мувофиқ иш кўрадилар». Конституциянинг ана шу қондасида олам-олам маъно-мазмун бор.

Белгилаб қўйилганидек, Конституция ва қонун олдида барча бирдай масъулдир. Мамлакат қонунларига жами фуқаролар баробар бўйсунмоғи ҳам фарз, ҳам қарз. Ҳеч ким, ҳеч бир давлат органи, мансабдор шахс, тадбиркор ёки бошқа бирор фуқаро қонунга бўйсунмиш ва унга сўзсиз риоя этиш мажбурия-тидан холи бўлиши мумкин эмас. Чинакам демократик жамиятда

¹ А.Саидов, У.Таджиханов. Давлат ва ҳуқуқ назарияси. Икки жилдли. Иккинчи жилд. Т., «Адолат», 2001, 375-бет.

ҳамиша шундай бўлади.

Давлат, унинг органлари, мансабдор шахслар, жамоат бирлашмалари, фуқаролар Конституция ва қонунларга мувофиқ иш кўрадилар, деган фикрни тоталитар тузум даврида ҳеч ким ҳаёлига ҳам келтира олмас эди.

Шўро тузumi даврида, кечаги ҳаётимизда қонунга муносабат қандай бўлганлигини ҳали унутган эмасмиз. Мустабид тузум замонида қонунга ҳамма бир хил итоат этмасди. Оддий фуқаролар Конституция ва қонунларга итоат қилишга мажбур қилинган бўлса, коммунистлар ўз уставларига амал қилишган. Эски тузум давридаги конституцияларда инсон манфаатларидан давлат манфаатларининг устунлиги қонунлаштириб қўйилган эди. Маълумки, Шўро қонунчилигида давлатга иқтисодий зарар етказиш ҳолларига ўта оғир жиноят сифатида қаралган ва бунга йўл қўйган шахсларнинг, айниқса, оддий фуқароларнинг мол-мулки мусодара қилиниб, шафқатсизлик билан жазоланган. Президент Ислom Каримовнинг Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг иккинчи чақириқ олтинчи сессиясидаги «Адолат–қонун устуворлигида» маърузасида айтилишича, «Бундан кўзланган мақсад битта: яъни одамни бутунлай синдириш, руҳан эзиш, уйдан, рўзғоридан айириш ва яна энг номақбули, оиласи, фарзандларининг асосий тирикчилик манбаидан маҳрум этиш эди. Ана шу кезларда одамларнинг мол-мулкини рўйхатга олиш каби таҳқирловчи, ғайриинсоний хатти-ҳаракатлар кўплаб содир этилди. Судланувчининг хотинлари, бола-чақалари кўчага ҳайдалиб, турли хўрлаш ва камситишларга дучор этилди.»

Яқин ўтмиш тарихимизда, эски тузум даврида судлар ҳар бир инсон ва фуқаронинг ҳуқуқ ҳамда эркинликларини ишончли тарзда қўриқлаш ва ҳимоя қилиш, қонун устуворлигига асосланиб фаолият юритиш учун эмас, балки ҳукмрон коммунистик тизимнинг қатағон ва жазолаш аппарати вазифасини, марказнинг ҳар қандай, гарчи қонунга зид кўрсатмаси бўлса-да, кўр-кўрона бажарган. Ҳақ ва ҳақиқат, ижтимоий адолат оёқости қилиниб, қонунлар мансаб-дорлар, олий даражадаги раҳбарлар, ҳукмдорлар томонидан суиистеъмол қилинган даврлар бизлар учун эндиликда орқага асло қайтмас

ўтмиш бўлиб қолди.

Ҳозирги давр, яъни миллий истиқлол бугунги авлод учун ривожланишнинг янги тарихий босқичидир. Ҳозирги давр инсон кадриятлари, шаъни, ғурури, ҳаёти, ҳақ-ҳуқуқ ҳамда эркинликлари муқаддас саналиб, давлат томонидан ҳимоя қилинадиган палладир. Мустақиллик—бу ҳуқуқ демакдир. Мустақил-лик қонун устуворлиги ва адолат ҳукмронлиги, қонунга ҳамманинг бирдек итоат қилишини ҳаётга татбиқ этиш, реал воқеликка айланишини таъминлашдир.

Қонуннинг кучи, обрўси, таъсири, амалий аҳамияти ҳаётда уни ҳалол, ҳаққоний, одилona татбиқ этилишидадир. Агар қонун ижрочилари бурчлари ва масъулиятларига ҳолисона, одилona ёндашиб, тўғри йўлдан тоймай, ғирромлик қилмай, эл-юрт, Ватан, давлат манфаати ва тақдирини ўзлари учун олий мақсад деб ҳисоблаб қонунларни турмушга адолатли қўлласалар, бундан давлат ва жамият ҳам, халқ ҳам энг кўп наф кўради.

Президентимиз таълимотича, чиқариладиган ҳар бир ҳукм тўғри ва адолатли бўлмоғи лозим. Шундай қилинса, ғирромлик, ижтимоий адолатсизлик, порахўрлик, давлат ва халқ мулкини талаш, танишбилишчилик, уруғ-аймоқчилик, мансаб лавозимларидан шахсий бойлик орттириш йўлида фойдаланишга уринишларнинг олди олинади, пайи қирқилади, ҳақ жойида қарор топади. Шундай қилинса, халқнинг руҳи кўтарилади, унинг жамиятимиз, давлатимиз ва қонунларимизга бўлган ишончи мустаҳкамланади, миллий истиқлолимизга меҳр-муҳаббати кучаяди.

Агар мабодо қонун ноҳолисона қўлланиб, қонун ижрочисининг оёғи тўғри йўлдан четга тойса, Гдлян ва Иванов, уларнинг ҳамтовоқлари даврида бўлганидек, ўғри қолиб тўғри, гуноҳкор қолиб бегуноҳ жазоланса, одамларнинг бурни ноҳақдан-ноҳақ қонаса, бундай ноҳақлик, адолатсизликдан халқ беҳад жабр-ситам кўради, бунинг оқибатида давлатимиз обрўсига путур ета бошлайди, жамиятимиз негизлари заифлаша боради.

Ҳукукий давлат ва фуқаролик жамиятида қонунларни ижро этишда ўн ва юз карра ҳалоллик ва адолат асосида иш юритиш мутасаддилар учун асосий мақсад, жамият, халқ ва Ватан олдидаги буюк инсоний бурч, юксак масъулият бўлмоғи лозим.

Бизнинг фикримизча, буюк мутафаккир бобомиз Алишер Навоий ҳазратларининг Ислом қонуншунослари – муфтиларга қарата айтган қуйидаги доно сўзлари ҳозирги даврда ҳам ўз аҳамиятини тўлалигача саклаб келмоқда: «Унинг кўнгли ҳеч нарсага оғмаслиги, ривоятлари тўғри, ёзганлари устозларнинг сўзларига мувофиқ бўлмоғи лозим. Муфти ичкиликбозлардек фосиқ-ахлоқсиз, жоҳил одамлардек бадкирдор ва шафқатсиз бўлмаслиги, бир танга учун юз ҳақни ноҳақ ва озгина марҳамат учун «йўқни» «бор» деб битувчи бўлмаслиги керак. Бир сават узум учун бир боғнинг қуйиб кетишидан ғам чекмайдиган ва бир ботмон буғдой учун бир хирмоннинг совурилишидан ташвишланмайдиган бўлмаслиги лозим. Муфти ҳийлагарлик билан ёлғон фатво (ҳукм) ёзар экан, у қаламнинг учи билан шарият юзини қора қилган бўлади: шу қилган иши учун ҳақ олиб, ўз молига қўшса динини дунёга сотган бўлади. Бундай муфти- одам ўлдирувчи табибдир. Бирига ислом динини ўлдириш, иккинчисига мусулмон-ларни ўлдириш касбдир»¹.

Алишер Навоий таълимотича, шарият қонун-қоидаларини ҳаётга адолатли равишда қўллашда қозиларнинг роли ҳам беқиёсдир. Бу ҳақда яхшиси мутафаккир бобомизнинг «Маҳбуб ул-қулуб» асарларидаги қуйидаги доно сўзларини яна бир бор эслатиб ўтайлик: «Қози мусулмонлик биносининг таян-чидир ва мусулмонларнинг яхши ва ёмон ишлари юзасидан ҳукм чиқарув-чидир. Қозининг кўнгли дин илми билан тўла, дунёвий билимлардан хотири хабардор бўлиши керак. Хамирида шахсий манфаатга майл бўлмаслиги, соф кўнгли иккиюзламачилик иллатидан холи бўлиши лозим. Қозининг маҳкамаси шарият илмининг хазинаси бўлмоғи; у ҳукм вақтида ошнога ҳам, бегонага ҳам бир савияда қармоғи лозим. Унинг

¹ Алишер Навоий. Маҳбуб ул-қулуб. Т., Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1983, 24-бет.

билимдонлигидан ва қалби поклигидан кишилар кўнглида унга ҳурмат ва шукуҳ; ишга диққат-эътибор ва фаросат билан муносабатда бўлишидан бедиёнат-виждонсизларнинг юрагида ғам-андух; кўнгли ҳақ каломлари билан кучли; ҳукмлари ҳадисларга асосланган. У шаръий ҳийлаларни ўз кўнглига, ҳуқуқшуносларнинг шубҳали алдовларини эса замирига йўлатмаслиги керак; порахўр муфтилар унинг қошида тубан ва хор; ҳийлагар вакиллар унинг қаршисида айбдор бўлмоғи зарур.

Агар илмсиз қози ичкиликхўр бўлса, уни ўлдирмоқ керак ва дўзах ўтига етмасданоқ куйдирмоқ керак. Агар қози порахўр бўлса, ислом дини қўрғонига раҳна солувчи бўлади; агар у ўзи пора бериб, қозилик мансабига ўтирган бўлса, пора эвазига шариат қонунини буза олади.

Қози қонун йўлидан бир қадам тоймаслиги, тўғри йўлдан чиқмаслиги лозим. Ахир, тўғри чизик ағдарилса, эгри бўлади. Чолғу асбобининг тори созланмаган бўлса, овози бузилади. Модомики, ҳукми элнинг моли ва жонига тааллуқли экан, қозининг шиори тўғрилиқ ва адолат бўлмоғи лозим.

Қозининг оёғи тўғрилиқ кўпригидан четга тояр экан, жони жаҳаннам тубида бўлади. Қозилик ишини қандай хоҳламасин шундай қиламан дейиш ҳаёсизлик ва ёлғончиликдир»¹.

Республикамиз мустақилликка эришган дастлабки кунларданоқ янгидан янги одил, инсонпарвар қонунларни ишлаб чиқиш ва қабул қилиш бўйича катта ишлар қилинди ва бу борадаги халқаро ҳуқуқ нормалари ўрганилди, улардан унумли, ижодий фойдаланилди. Бунинг натижасида тарихан қисқа давр мабойнида тўрт мингдан ортиқ қонунлар қабул қилинди.

Ўзбекистон Республикаси мустақилликка эришганлигининг дастлабки кезлариданоқ суд-ҳуқуқ ислохотларига катта эътибор берилди. Қонун чиқарувчи ва ижро ҳокимиятдан суд алоҳида ҳокимият сифатида эътироф этилди. Ана шунга асосан, Республикамизда суд-ҳуқуқ ислохотлари Конституциямизга биноан босқичма-босқич амалга оширилмоқда. Бу ислохотларнинг биринчи босқичи 1992 йил 8 декабрда Ўзбекистон

¹ Ўша асар, 23-24-бетлар.

Республикаси Конституция-си қабул қилинган даврдан бошланди.

Суд-ҳуқуқ ислохотларининг навбатдаги босқичи 1993 йилдан қабул қилинган Ўзбекистон Республикасининг Судлар тўғрисидаги қонуни асосида бошланиб, унга асосан суд тизими конституциявий суд, умумий судлар ва хўжалик судларига бўлинди. 1994 йилда Ўзбекистон Республикасининг жиноят, жиноят процессуал ва маъмурий жавобгарлик тўғрисидаги, 1995-1997 йилларда фуқаролик, фуқаролик процессуал ва хўжалик процессуал кодекслари ва бир қатор жуда муҳим қонулар қабул қилинди.

Бугунги кунда эса суд-ҳуқуқ ислохотларини чуқурлаштириш жараёни кечмоқда, бу учинчи босқич бўлиб, унда бир қанча жиддий ўзгаришлар амалга оширилмоқда. Жумладан, жиноий жазоларнинг либераллаштириши-эркинлаш-тирилиши муносабати билан Жиноят, Жиноят процессуал ва Маъмурий жавобгарлик тўғрисидаги кодексларга ўзгартириш ва қўшимчалар киритилди.

Мустақиллик йилларида суд-ҳуқуқ тизимини эркинлаштириш ва демократлаштириш борасида муҳим қадамлар қўйилди. Бунинг натижасида мамлакатимизда замонавий демократия талабларига жавоб бера оладиган суд тизими шаклланимоқда. «Суд бугунги кунда аввалгидек ҳукмрон коммунистик тизимнинг қатағон ва жазолаш аппарати эмас, - дейди Президент Ислам Каримов Олий Мажлисининг иккинчи чақириқ олтинчи сессиясидаги «Адолат-қонун устуворлигида» маърузасида, - балки у ҳар бир инсон ва фуқаронинг ҳуқуқ ҳамда эркинликларини ишончли тарзда қўриқлаш ва ҳимоя қилишга қаратилган чинакам мустақил давлат институтига айланмоқда. Фуқароларнинг судга ишончи мустаҳкамланиб бормоқда».

«Судлар тўғрисида»ги янги таҳрирдаги қонуннинг қабул қилиниши суд тизимини ислоҳ қилишда янги босқич бўлди. Унда судларнинг том маънодаги мустақиллиги ва фақат қонун олдида бўйсунитиши белгилаб қўйилди. Судьялик лавозимларига номзодларни тавсия этиш, уларнинг ваколатларини тўхтатиш ва муддатидан илгари тугатиш ҳақида тақдимномалар киритиш ваколатлари Адлия вазирлиги тасарруфидан чиқарилиб, бу ваколатлар Ўзбекистон

Республикаси Президенти ҳузурида тузилган Судьяларни танлаш ва лавозимларига тавсия этиш бўйича олий малака комиссияси зиммасига юкланди. Янги қонунга мувофиқ фуқароларга суд қарорлари устидан апелляция ёки кассация тартибида шикоят бериш йўли билан ўз ҳуқуқларини ҳимоя қилиш усули, танлаш имконияти берилди. Ўзбекистонда судларнинг ваколати йил сайин кучайиб бормоқда. Бу энг адолатли сиёсатдир.

Суд-ҳуқуқ соҳасида мустақиллик йилларида эришилган ижобий натижаларга қарамай, бу соҳада ҳамон эски тизимининг асоратлари сезилмоқда.

Ислом Каримов Олий Мажлиснинг иккинчи чақириқ олтинчи сессиясидаги маърузасида бу ҳақда шундай дейди: **«Афсуски, судьялар, прокуратура ва тергов органлари ходимлари, бир сўз билан айтганда, қабул қилинган янги қонунларни ҳаётга татбиқ этиши лозим бўлган кишиларнинг дунёқараши ва тафаккури анча қийинчилик билан ўзгарибти. Буни очиқ тан олиш керак. Бизнинг бош вазифамиз – ўтмиш асоратларидан имкон борича тезроқ қутилишдир. Лекин шуни афсусланиб тан олишимиз керакки, ҳали-бери қонунчилигимизда ҳам, қонунни қўллаш фаолиятимизда ҳам ўтмиш замоннинг иллатларидан ҳамон қутила олмаяпмиз. Суд-тергов тажрибасида баъзан умуман тоқат қилиб бўлмайдиган мантиқсизликларга йўл қўйишмоқда».**

Президент Ислом Каримов томонидан таъкидланганидек, одамлар тақдирига бепарволик, номақбул иш усуллари оқибатида оддий, умуман олганда, қонунга итоат этувчи, лекин қонундан биров чекинган фуқароларни нотўғри жазолаб, улардан ҳокимиятга ҳам, қонунга ҳам ишонмайдиган норози одамлар тоифасини ўз қўлимиз билан яратамиз. Сир эмас, бунинг оқибатида фуқароларнинг айнан ана шундай қатламидан, айниқса, ёшлардан ашаддий жиноятчиларнинг пайдо бўлишига ўзимиз сабабчи бўламиз.

Ана шундай ўта салбий ҳодисаларни олдин олиш, фуқароларни ҳокимиятга, қонунга ишончини мустаҳкамлаш учун ҳуқуқбузарлик ва жазо тизимини замон талабларига жавоб берадиган мезонлар асосида қайта кўриб чиқиш зарурияти туғилди. Шу ўринда жиноий жазоларни инсонпарварлик,

ижтимоий адолат тамойиллари ва фуқаролик жамияти мезонларига мувофиқ равишда эркинлаштириш ғоясини илгари сурган, уни илмий асослаб, ҳаётга жорий этиш йўл-йўриқларини белгилаб берган улуғ инсон-Ўзбекистон Президенти Ислом Каримов эканлигини алоҳида таъкидлашга тўғри келади¹.

Ислом Каримов Олий Мажлисининг иккинчи чақириқ олтинчи сессиясидаги маърузасида оғир жазо, айниқса, фуқароларни жамиятдан ажратиш билан боғлиқ бўлган жазоларнинг жиноятчиликни олдини олишдаги аҳамиятини ошириб кўрсатиш ўринсизлигини алоҳида таъкидлади. Бу ҳақда у шундай дейди: «Жиноятчиликнинг олдини олиш, унга қарши курашиш самарадорлиги жазонинг оғирлиги ва шафқатсизлигига эмас, балки, биринчи навбатда, қонунни бузган шахснинг жазони муқаррарлигини нечоғли англашига боғлиқ. Жазонинг муқаррарлиги жиноятчиликни олдини олишда самарали таъсир кўрсатувчи омиллардан ҳисобланади. Бугун жиноят учун жазо тайинлаш борасида юқорида келтирилган ёндашувларни тубдан қайта кўриб чиқиш вақти етди»².

Маълумки қонунлар бир жойда қотиб қолган эмас, улар ҳаёт, жамият талабига кўра ўзгариб, такомиллашиб, ривожланиб боради. Мамлакатимиз халқаро ҳамжамятнинг тенг ҳуқуқли аъзоси сифатида кенг кўламдаги халқаро шартномалар, конвенциялар, баённомаларга қўшилган, ратификация қилган ва халқаро ҳуқуқ нормаларининг устуворлиги Конституциямизда мустаҳкамлаб қўйилган. Бу эса жамиятимизда, республикамизда қонунларимиз ривожлани-шининг асосий омиллари бўлиб, булар давр талаблари, шарт-шароитлар, халқа-ро нормалар талабларидан келиб чиққандир. Тарихан қисқа давр мобайнида Жиноят Кодексига бир неча марта ўзгартириш ва қўшимчалар киритилиши бунинг ёрқин мисолидир.

¹ аранг: Мавжуда Ражабова. Жиноий жазоларни либераллаштириш: илмий ва амалий таҳлил. Т.: «Адолат», 2005, 11, 20-22-бетлар.

² Адолат-қонун устуворлигида. Президент И.Каримовнинг Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Иккинчи чақириқ олтинчи сессиясидаги маърузаси.- Ўзбекистон овози, 2001 йил. 30 август.

Жиноят Кодекси қабул қилинганидан кейин уни жиддий қайта кўриб чиқишга, қўшимчалар қилишга нима учун зарурат туғилди? Жиноят Кодексини ишлаб чиқишда, уни назарий, илмий-амалий асосларини шакллантиришда бизлар хатоликларга йўл қўйдикми? Ёки мамлакатимиздаги шарт-шароитлар кескин ўзгардимиз?

Энг аввало шуни таъкидлашни истар эдикки, 1994 йилда қабул қилинган ва Жиноят Кодексини ишлаб чиқишда унинг амалий асослари тўғри белгиланган эди. Ушбу Жиноят Кодекси собиқ СССР давридаги жиноят кодексларидан фарқли ўлароқ, мамлакатимиз олдида демократик-ҳуқуқий давлат ва фуқаролик жамиятни барпо этиш, бозор муносабатлари тизимини такомиллаштириш ва мустаҳкамлаш вазифасидан келиб чиққан ҳолда адолат, одиллик, инсонпарварлик, демократик қонунийлик тамойиллари билан суғорилган нормалар мужассамланган эди ва шу маънода унинг моҳияти тўғри белгиланган эди. Бироқ «беайб–парвардигор», деганларидек, ушбу кодекс яқин ўтмишимиз бўлган тоталитар тузумдан мерос бўлиб қолган айрим камчиликлардан холи эмас эди. Бундай камчиликлар нималардан иборатлиги Президент Ислом Каримовнинг Олий Мажлиснинг VI сессиясида қилган маърузасида очиб берилди. Бу, энг аввало, жазолашнинг репрессив, озодликдан маҳрум этиш ҳолларини кенг қўламда қўллаш, айбланувчи билан жабрланувчи ўртасидаги муносабатларда айбланувчининг ўз ҳаракатларидан пушаймонлиги, ундан келиб чиққан зарарни бартараф этганлиги ва жабрланувчи уни кечирганлигини ҳисобга олмаслик ҳолатини, мол-мулкини мусодара қилиш каби ноўрин ва адолатсиз жазони сақлаб қолганлиги ва бошқа шу кабиларда ифодаланар эди. Аммо давр, замон бу нуқсонларни тузатишни талаб этарди. Маълумки, 1994 йилда, Жиноят Кодексни ишлаб чиқиш даврида биз тараққиётимизнинг бошланғич нуқтасида тургандик. У пайтларда кўп назарий ва амалий муаммолар ҳақида умумий тасаввурларгина мавжуд эди, холос. Баъзи бир олимларимизнинг, фуқароларимизнинг фикрлашларида ҳам ўтмиш даврларнинг, мустабидлик тузумининг салбий таъсири сақланиб қолган эди.

Вақт «олий ҳакам»,-дейди халқимиз. Вақт ўтган сари биз янги давлат ва жамият қиёфасини, зарур қонунлар ва нормалар моҳиятини англаб аниқроқ, равшанроқ тушуна бордик. Бу борада Президентимиз Ислоҳ.Каримовнинг асарлари, маърузаларидаги ғоялар, ечимлар, қўйилган талаблар, вазифалар бизлар учун йўналтирувчи куч, илмий-назарий манба, йўл-йўриқ бўлиб хизмат қилмоқда, деб айта оламиз.

Биз ўзбек тили бўйича мутахассис эмасмиз, лекин либераллаштириш иборасининг она тилимизда қўлланиши бўйича баъзи фикр-мулоҳазаларимизни билдирмоқчимиз. Бу сўз баъзи ҳолларда эркинлаштириш, енгиллаштириш, одиллаштириш, мўътадиллаштириш иборалари билан ҳам ифодаланади. Лекин бу иборалар либераллатиришни фақат муайян қирраларини, мазмунинигина очиб беради, холос. Ижтимоий-сиёсий ҳаётни эркинлаштириш, жинойт қонунчилиги сиёсатини мўътадиллаштириш, жазо чораларини енгиллаштириш кабиларни бунга мисол сифатида айтса бўлади. Айтилганларнинг ҳаммасини ўзида мужассам этувчи, яхлитлаштирувчи ибора-либераллаштиришдир.

Тилимиз шу маънода янги сўз, юридик атама билан бойиди ва уни бегона, ёт ибора сифатида қабул қилишни ноўрин деб ҳисоблаймиз¹.

Шулардан келиб чиқиб жазоларни либераллаштирилиши муносабати билан қонунларга киритилган айрим ўзгаришлар ва қўшимчаларга тўхталиб ўтишни мақсадга мувофиқ деб ҳисоблаймиз. Ушбу қўшимчаларга асосан ижтимоий хавфи катта бўлмаган ва унча оғир бўлмаган жинойтлар доираси кенгайтирилди. Ижтимоий хавфи катта бўлмаган жинойтлар илгариги Жинойт Кодексида жами 460 жинойт таркибидан 86 тасини ёки бошқача айтганда, 18,7 фоизини ташкил этарди².

Олий Мажлиснинг иккинчи чақириқ еттинчи сессиясида жинойт қонунчилигини эркинлаштириш ва инсонпарварлик тамойилларига мувофиқлаштириш мақсадида яна 110 турдаги унча оғир бўлмаган жинойтларни

¹ аранг: М.Ҳ. Рустамбоев. Жинойт ³у^ои (Махсус ^оисм). Т.: «Ў^оитувчи», 2003, 3-12-бетлар.

² Ўша асар, 15-58-бетлар.

ижтимоий хавфи катта бўлмаган жиноятлар тоифасига ўтказиш таклиф этилди. Шундай қилиб, Жиноят Кодексидаги жиноятлар таркибининг 48,2 фоизи ижтимоий хавф туғдирмайдиган жиноятлар ҳисобланади. «Ижтимоий хавфи катта бўлмаган жиноятлар тоифасининг кўпайиши тергов ва суд органларининг камоққа олиш билан боғлиқ бўлмаган ҳуқуқий чеклашлардан фойдаланиш имкониятларини сезиларли даражада кенгайтиради», - дейди Ислом Каримов «Адолат-қонун устуворлигида» маърузасида.

12 турдаги жиноятнинг оғир тоифадан унча оғир бўлмаган жиноятлар тоифасига, 7 турини эса ўта оғир жиноятлар тоифасидан оғир жиноятлар тоифасига ўтказилди. Булар шубҳасиз жазони ўташ режимига таъсир кўрсатади. Жазони енгилроғи билан алмаштириш, жазони ўташ муддатидан илгари шартли озод қилиш тартибини қўллаш мумкин бўлган маҳкумлар тақдирини анча енгиллаштиради.

Тасдиқлаш учун таклиф этилган ўзгаришлар жиноятлар таркибининг 73,1 фоизи ижтимоий хавфи катта бўлмаган ва унча оғир бўлмаган жиноятлар тоифасига ва фақат чорак қисмигина оғир ва ўта оғир жиноятлар тоифасига ўтказилади.

Ўзбекистон Республикаси Жиноят Кодексида иқтисодий соҳада жиноят содир этган, яъни оддий зарар ёки зиён етказган шахсларга нисбатан иқтисодий таъсир чораларини қўллаш, озодликдан маҳрум қилиш ўрнига жазонинг жарима ундириш тартиби белгиланган. Жазонинг жарима турини қўллаш, энг аввало, етказилган моддий зарарни қоплашга қаратилган таъсир чораларидан фойдаланишнинг ўзиёқ қонунни бузган шахсни ўзи учун тегишли хулосалар чиқариб олиши учун кифоя қилса керак.

Жариманинг миқдори Жиноят Кодексида энг кам ойлик иш ҳақининг беш бараваридан олти юз бараваригача миқдорда белгиланди ва бу унинг 44-моддасида акс этди.

Жиноий жазо тизимдан мол-мулкни мусодара қилиш жазоси чиқарилди. Бирон-бир МДХ мамлакатларида бундай ўзгартириш бўлмаган. Юртбошимиз кўрсатганларидек, мол-мулкнинг мусодара қилиниши шўролар давридаги

мустабид тузумнинг қолдиғи сифатида шахсни маънавий ва руҳан эзишга, камситишга қаратилган жазо эканлиги назарда тутилган эди. Айбдор содир этилган жинояти натижасида етказилган зарарни тўла қопласа, нима учун унинг умр бўйи йиққан мол-мулки мусодара қилиниши керак? Шўролар давридаги мустабид тузум даврида мол-мулкни мусодара қилишдан мақсад битта: яъни, одамни бутунлай синдириш, руҳан эзиш, уйдан, рўзғоридан айириш ва яна энг ачирнарлиси, оиласи, фарзандларини тирикчилик манбаидан маҳрум этиш.

Шундай экан, бу қонунга киритилган ўзгартириш инсоннинг шаъни, кадр-қиммати ва обрўйини кўтариш нуктаи назаридан олға қўйилган қадамдир.

Табийки, жиноий йўл билан ортирилган мол-мулк ва бойликларни мусодара қилиш ва етказилган зарарни мол-мулк ҳисобидан ундирилишига доир қонун нормалари ўз кучида қолади.

Бироқ, қонунни бузган оила бошлиғининг қилмиши учун унинг хотини, бола-чақаси азият чекмаслиги ва жавоб бермаслиги керак. «Инсон ҳуқуқининг моҳияти ҳам, авваламбор, мана шундадир... Яъни агар бирор бир оила бошлиғи қонунни бузишда айбланадиган бўлса, унинг бутун оиласи ва яқинлари ҳам жиноят тамғаси ва шармисорлик азобини кўтариб юришига қаршимиз. Биз отанинг номуносиб хулқи учун оила аъзолари, энг аввало, ҳаётга ёруғ ният ва катта умидлар билан эндигина қадам қўяётган ёшларнинг жамиятдан узилиб қолишига асло йўл қўймаслигимиз керак. Бу-бизнинг бош мақсадимиздир,»- дейди Ислом Каримов.¹

Яна бир ўзгартириш ҳақида шуни айтиш жоизки, ижтимоий хавфи катта бўлмаган, эҳтиётсизлик оқибатида содир этилган, унча оғир бўлмаган жинояти учун озодликдан маҳрум этишга ҳукм қилинганларнинг жазони манзил колонияларида ўташлари назарда тутилди (ЖК 50-модда). «Манзил колониясида жазони ўтаётган маҳкумларнинг яшаш тарзи озодликдаги

¹ Ўзбекистон овози, 2001 йил, 30 август.

фукароларнинг яшаш тарзига максимал даражада яқинлаштирилган бўлади. Колониянинг атрофи баланд девор ва сим тўсиқлар билан ўралмаган, атрофни куролланган соқчилар қўриқламайди, улар оддий шароитдаги кийим бош кийиб юрадилар, озиқ-овқат маҳсулотлари билан ўзларини-ўзлари таъминлайдилар, қўлларида чекланмаган пуллари бўлиши мумкин, қариндош-уруғлари билан учрашувлар чекланмаган ва ҳоказо»¹.

Манзил колонияларида жазони ўташ шароитлари озодликдаги шахсларнинг шароитларига максимал даражада яқинлаштирилган бўлиб, маҳкумнинг жамият, оиласи ва дўстлари билан алоқаси узилмайди. Бу эса унинг жазони ўтаб чиққанидан сўнг ҳаётга мослашувини осонлаштиради.

Жиноят қонунчилигидаги энг асосий қўшимча ва ўзгартириш—бу одам ўлдириш тариқасида ўлим жазоси қўлланиладиган қилмишлар янада камайтирилганлигидир. Дастлабки, яъни 1994 йилиги Жиноят Кодекси қабул қилинган вақтда 13 та жиноят таркибини содир этганлик учун ўлим жазоси назарда тутилган бўлса, кейинроқ 1998 йилда ушбу жазо чораси 8 та жиноятлар учун қолдирилди. Ҳозирги вақтга келиб, бу жазо тури жавобгарликни оғирлаштирувчи ҳолатларда қасддан одам ўлдириш (97-модда, 2 қисми), агрессия (1561-модда, 2 қисми), геноцид (153-модда), терроризм (155-модда 3-қисми) учун қолдирилди, холос².

Бу ниҳоятда ўз вақтида амалга оширилган иш бўлди. Чунки ўлим жазосини қўллашнинг мақсадга мувофиқ ёки мувофиқ эмаслиги тўғрисида сўровлар ўтказилганида, сўровларга жавоб берувчилар, «ўлим жазосини қўллаш мақсадга мувофиқ эмас», «инсонга ҳаёт бир марта берилади», «унга ўлим жазоси қўлланилганидан кейин, хато қилинганлиги аниқланса, шахсга унинг ҳаётини қайтариб бўлмайди», деб кўрсатдилар. Шундай экан, биз ўлим жазосини қўллашда жуда эҳтиёт бўлишимиз зарур.

Ислом Каримов томонидан огоҳлантирилганидек, «Бир ҳақиқат барчамиз учун аён бўлиши керак: инсон ҳаёти Худо томонидан ато этилган

¹ Фарзод Тоҳиров. Эркинлаштириш, у инсон ҳуқуқларини кафолатига хизмат қилади. — Инсон ва оғуни. 2001 йил, 30 октябрь.

² аранг: М. Х. Рустамбоев. Жиноят ҳуқуқи. (Махсус қисм). Т.: «Ўқитувчи», 2003, 15-64 бетлар.

неъмат экан, демак, оғирлаштирувчи ҳолатларда қасддан одамни ҳаётдан маҳрум этиш ўлим жазосига лойиқдир.»

«Жиноятларнинг олдини олиш, унга қарши курашнинг самарадорлиги жазони оғирлиги ва шафқатсизлигига эмас, балки жиноятни содир этган шахснинг жазонинг муқаррарлигини англашига боғлиқдир», - дейди Президент.

Яна бир муҳим ўзгариш шундан иборатки, Жиноят Кодексининг 51-моддасига яна бир қўшимча киритилди. Унга кўра олтмиш ёшдан ошган эркакка нисбатан ўлим жазоси қўлланилмайдиган бўлди. Чунки, 60 ёшдан ошган, умрининг асосий қисмини яшаб қўйган, ёши улуғ шахсни оила аъзолари, қариндош-уруғ, маҳалла аҳли олдида ўлим жазосига ҳукм қилиш адолатдан бўлмайди. Бу ҳақда Ислом Каримов «Адолат–қонун устуворлигида» маърузасида шундай дейди: «Нега деганда, фарзандлари, неваралари бор, соч-соқоли оппоқ қарияни ҳаётдан маҳрум этиш бизнинг миллий анъаналаримизга мутлақо тўғри келмайди. Кексаларни эъзозлаш, уларга мурувват кўрсатиш ва ғамхўрлик қилиш халқимизнинг ўзига хос бетакрор ва бебаҳо инсоний фазилатларидан ҳисобланади.

Ёши бир жойга борганида жиноятга қўл урганлар, майли, яхшиси, Аллоҳни ёдга олиб, унга илтижо қилсин, яқин орада Яратганнинг ҳузурида ўз қилмишларига яраша ҳисоб бериши муқаррарлиги ҳақида ўйласин. Майли, хоҳ тўғри, хоҳ нотўғри ишлари учун улар вақти-соати келиб, неварачеваралари, келгуси авлодлари олдида жавоб бериши лозимлиги ҳақида ўйласин».

Жиноят Кодексининг 85-моддаси вояга етмай туриб ижтимоий хавфи катта бўлмаган жиноят содир этган шахсларга нисбатан озодликдан маҳрум қилиш тариқасида жазоси тайинланмайди, деган 4-қисм билан тўлдирилди.

Бу қўшимча ҳам Президентимиз томонидан вояга етмаган фуқароларга алоҳида эътибор берилаётганлигининг далолатидир. Ундан ташқари вояга етмаганларга нисбатан ижтимоий хавфи катта жиноятни содир этганлиги учун озодликдан маҳрум қилиш жазосининг қўлланмаслиги Мустақил

Давлатлар Ҳамдўстлигига кирувчи бирорта давлатнинг жиноят қонунида мавжуд эмас.

Қонунга кўра вояга етмаганлар дейилганда, ўн саккиз ёшгача бўлган ўсмирлар тушунилади. Агар ўн саккиз ёшгача бўлган вояга етмаганлар юқорида санаб ўтилган жиноятни содир этсалар, уларга озодликдан маҳрум қилиш жазосидан бошқа енгилроқ жазо чоралари қўлланилади.

Ислом Каримов айтганларидек, жиноий жазони ўташ колонияларида ишлар қанчалик яхши ташкил этилмасин, барибир, у ёшларни тарбиялайдиган жой эмас. Шундай экан, айбдорларга озодликдан маҳрум қилишдан бошқа турдаги жазонинг тайинланиши, жариманинг миқдори ва қўлланиш доираси кенгайтирилганлиги айбдорларнинг тузалиш йўлига киришига ёрдам беради.

Жиноят Кодекси «ярашганлиги муносабати билан жиноий жавобгарликдан озод қилиш» деб номланувчи янги 66-модда билан тўлдирилди. Ушбу моддада кўрсатилган 26 та жиноятлар биринчи марта содир этилган бўлса, айбдор ўз айбига иқдор бўлса, жабрланувчи билан айбдор ярашса ва етказилган зарар қопланса, шахс жиноий жавобгарликдан озод этилиши мумкин. Булар қуйидагилардан иборат: 105-модданинг биринчи қисми (қасддан баданга ўртача оғир шикаст етказиш), 106-модданинг (кучли руҳий ҳаяжонланиш ҳолатида қасддан баданга оғир ёки ўртача оғир шикаст етказиш), 107-модданинг (зарурий муҳофаза чегарасидан четга чиқиб, қасддан баданга шикаст етказиш), 108-модданинг (ижтимоий хавфли қилмиш содир этган шахсни ушлашнинг зарур чоралари чегарасидан четга чиқиб, баданга қасддан оғир шикаст етказиш), 109-модданинг (қасддан баданга енгил шикаст етказиш), 110-модданинг биринчи қисмида (қийнаш), 111-модданинг (эҳтиётсизлик оқибатидан баданга ўртача оғир ёки оғир шикаст етказиш), 116-модданинг биринчи ва иккинчи қисмларида (касб юзасидан ўз вазифаларини лозим даражада бажармаслик), 117-модданинг биринчи қисмида (хавф остида қолдириш), 122-модданинг (вояга етмаган ёки меҳнатга лаёқатсиз шахсларни моддий таъминлашдан бўйин товлаш), 123-модданинг (ота-онани моддий

таъминлашдан бўйин товлаш), 136-модданинг (аёлни эрга беришга мажбур қилиш ёки унинг эрга тегишига тўсқинлик қилиш), 139-модданинг биринчи ва иккинчи қисмларида (туҳмат), 140-модданинг биринчи ва иккинчи қисмларида (ҳақорат қилиш), 149-модданинг (муаалифлик ёки ихтирочилик ҳуқуқларини бузиш), 167-модданинг биринчи қисмида (ўзлаштириш ёки растрата йўли билан талон-тарож қилиш), 168-модданинг биринчи қисмида (фирибгарлик), 169-модданинг биринчи қисмида (ўғирлик), 170-модданинг биринчи қисмида (алдаш ёки ишончни суиистеъмол қилиш йўли билан мулккий зарар етказиш), 172-модданинг (мулкни қўриқлашга виждонсиз муносабатда бўлиш), 173-модданинг биринчи қисмида (мулкни қасддан nobud қилиш ёки унга зарар етказиш), 192-модданинг (рақобатчини обрўсизлантириш), 260-модданинг биринчи қисмида (темир йўл, денгиз, дарё ёки ҳаво транспорти ҳаракати ёки улардан фойдаланиш хавфсизлиги қоидаларини бузиш), 266-модданинг биринчи қисми (транспорт воситалари ҳаракати ёки улардан фойдаланиш хавфсизлиги қоидаларини бузиш), 268-модданинг биринчи қисмида (транспортнинг хавфсиз ишларини таъминлашга доир қоидаларни бузиш), 298-модданинг биринчи қисми (машиналарни бошқариш ёки улардан фойдаланиш қоидаларни бузиш). Бу жиноятларни биринчи марта содир этган шахс жиноий жавобгарликдан озод этилиши мумкин¹.

Маълумки, жиноят қонунининг асосий вазифаси жиноят содир этган шахсдан ўч олиш эмас, балки ушбу қонун билан муҳофаза қилинадиган, бузилган муносабатларни тиклашдир. Айбдор шахс биринчи марта жабрланувчининг мулкига, соғлигига зарар етказган бўлса-ю, етказилган зарарни тўла қопласа, жабрланувчи билан ярашса, нима учун биз уни яна жиноий жавобгарликка тортилиши керак?

Жиноят Кодексининг 167, 168, 169-моддаларида назарда тутилган оғирлаштирувчи ҳолатлар енгиллаштирилди. Бу моддаларнинг барчаси

¹ ааранг: Фар³од То³иров. Эркинлаштириш, у инсон ³у³у³ларини кафолатига хизмат °илади. «Инсон ва °онун». 2001 йил, 30 октябрь.

етказилган моддий зарарнинг ўрни қопланган тақдирда озодликдан маҳрум қилиш тариқасида жазо қўлланилмаслиги тўғрисидаги рағбатлантирувчи норма билан тўлдирилди. Бундай ўзгартириш ва қўшимчалар ҳақида анча гапириш мумкин. Қисқа қилиб айтганда, умуман Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси иккинчи чақириқ VI сессиясида жиноят кодексига киритилган ўзгартириш ва қўшимчалар жиноий жазони одиллаштириш сари қўйилган қадамдир. Озодликдан маҳрум қилиш жазосига ҳукм қилинган шахслар ҳам республикамиз фуқароси, биримизнинг ака-укамиз, яна биримизнинг яқин қариндошимиздир. Жиноятни содир этган шахсларга қилмишига яраша одил жазонинг тайинланиши уларнинг тузалишида алоҳида аҳамият касб этади.

Муҳтарам Президентимиз Ислом Каримов жиноий жазоларни либераллаштиришга қаратилган асосий йўналишни бизга кўрсатиб бердилар. Бу ҳуқуқ фанлари учун ҳам, ҳуқуқни муҳофаза қилувчи идоралар ходимлари учун ҳам ўзига хос муҳим йўл-йўриқдир.

Ҳуқуқшунос олимлар либераллаштириш жараёнини, унинг моҳиятини илмий таҳлил этишлари лозим, деб ўйлаймиз. Илмий таҳлил жараёнида эса, либерализация жараёнини янада чуқурлаштириш бўйича ғоялар, тавсиялар ишлаб чиқилади. Шу муносабат билан бизлар ўзимизнинг баъзи фикр мулоҳазаларимизни билдирмоқчимиз¹.

Биринчидан, жавобгарликни дифференциациялаштириш ва индивидуаллаштириш мақсадида жиноий жазо тизимини қайта кўриб чиқиб, унинг турлари сонини кўпайтириш лозим, деб ҳисоблаймиз. Масалан, жазолар тизимига жамоат ишларига жалб этишни жазо сифатида киритиш ўринли бўлур эди. Ушбу жазо ташқи жиҳатдан ахлоқ тузатиш ишига ўхшаса ҳам, ундан фарқ қилиши лозим. Масалан, ахлоқ тузатиш иши ҳақ тўланадиган меҳнатга жалб этиш ҳисобланади. Жамоат ишлари эса маҳкумни асосий иш ёки ўқиш жойидан ажратмаган ҳолда турли жамоат ишларига жалб этишда намоён бўлади.

¹ аранг: М. Х. Рустамбоев. Жиноий жазоларнинг либераллаштириши – давр талаби ва исти^оболда такомиллаштириш муаммолари. «Ҳаёт ва ^оонун». 2001 йил, 2-сон, 17-23- бетлар.

Иккинчидан, Жиноят Кодексига тугалланмаган жиноятлар учун жиноий жазонинг камайтирилиши умумий қоидаларни белгиловчи норма киритилиши лозим. Бунда шахс жиноятдан ихтиёрий равишда қайтиши эмас, балки жиноий ҳаракатни охирига етказа олмаганлиги назарда тутилади. Яъни, объектив ёки субъектив сабабларга кўра тўлиқ ижтимоий хавфли оқибат вужудга келмайди. Ҳолбуки, тергов ва суд жараёнида жиноят қилган шахс нимага қўл урганини, унинг оқибатлари нимага олиб келишини англаб етади, пушаймон бўлади. Олимларимиз шу ҳолатни синчиклаб ўрганиб, уни муайян қоидалар сифатида шакллантиришлари лозим.

Учинчидан, Жиноят Кодексининг Махсус қисмидаги барча моддаларнинг жазо тайинланган қисмида альтернатив санкцияларни кўпайтириш лозим деб ҳисоблаймиз. Иложи борица, ҳар бир жиноят учун судлар ихтиёрида жазо тайинлашда кенг ҳажмдаги танлаш имконияти бўлиши лозим. Ушбу таклифимиз жазо турларини кўпайтириш ҳақидаги биринчи таклифимиз билан узвий боғлиқ. Судларга жазо тайинлашда танлаш имконини бериш жазо турларининг ҳар хиллиги етарли миқдорда бўлган ҳолдагина жазони индивидуаллаштиришни амалга ошириш мумкин. Эҳтимол, бу ўринда изза, уй қамоғи каби ота-боболаримиз даврида қўлланилган жазолар ва бошқа давлатлар тажрибасидан фойдаланиш ўринли бўлар. Энг асосийси, янги жазо тури инсонни ҳўрламаган, қийноққа солмаган, уни кадр-қимматини сақлаган ҳолда тузалишига ёрдам берадиган бўлмоғи лозим.

Тўртинчидан, Жиноят Кодекси Махсус қисми моддаларининг кўпчилигига шахсни жиноий оқибатларини бартараф этишга имкон берувчи, уни жамиятдан ажратмаган ҳолда тузалишини таъминловчи нормаларни киритиш лозим, деб ўйлаймиз. Буни одиллик, инсонийликни рағбатлантирувчи, уни амалга ошишига, рўёбга чиқишига рағбатлантирувчи нормалар деб айтган бўлур эдик. Бундай рағбатлантирувчи нормалар жумласига моддий зарар қоплангандан кейин озодликдан маҳрум этиш жазосини, ҳуқуқбузар билан жабрланувчини ярашуви натижасида жиноий

жавобгарликни қўлламаслик каби нормаларни киритган бўлур эдик.

Бешинчидан, Жиноят Кодексида жиноят сифатида назарда тутилган, ижтимоий жиҳатдан унчалик хавфли бўлмаган қилмишлар декриминализация-лаштирилиши, яъни жиноий қилмиш сифатида эмас, балки маъмурий ҳуқуқ-бузарлик сифатида баҳоланилиши қонунда ўз ифодасини топиши лозим. Бундай қилмишлар Жиноят Кодексида чикарилиши ва тегишли равишда маъмурий жавобгарлик тўғрисидаги кодексга киритилиши ўринли бўлур эди. Ушбу масала ҳам илмий жиҳатдан ишлаб чиқилиши давр талаби ҳисобланади¹.

Яна бир масала—бу ҳуқуқ тизимида ва жиноят қонунчилигида бир хиллик ва уйғунликни вужудга келтириш унификация ҳисобланади.

Албатта, ҳар бир ҳуқуқ тармоғида ўзига хос тушунчалар, таърифлар, тамойиллар мавжудки, ҳар бир ҳуқуқ тармоғини, соҳасини, ўзига хосликларини ҳисобга олган ҳолда, уларнинг барчаси учун хос бўлган тушунчалар ва тамойилларни тегишли кодексларда, қонунларда ягона мазмунда, жиддий зиддиятларсиз ифодалаш лозимлиги ҳам муҳим вазифа ҳисобланади.

Юқорида Ўзбекистон Республикаси халқаро ҳуқуқ субъекти сифатида конвенциялар иштирокчиси эканлиги кўрсатилган эди. Бундай конвенцияларнинг баъзилари айрим турдаги жиноятларга қарши кураш бўйича қоидаларни мужассамлаштиради. Бугунги кунда халқаро терроризм, диний экстремизм, наркобизнесга қарши кураш долзарб аҳамиятга эга. Шулардан келиб чиқиб жиноят қонунчилиги халқаро конвенциялар талабларини ҳисобга олмоғи лозим.

Қонунларимизни инсон ҳуқуқлари бўйича халқаро стандартлар талабларига мослаштириш муваффақиятли амалга оширилмоқда. Келгусида ҳам бу борада ишлар давом этади. Маълумки, либераллаштириш бу жиноятчиликка қарши кураш олиб боришни тўхтатиш дегани эмас. Аксинча, унинг асосий хусусиятларидан бири—ҳар бир жиноий қилмиш учун жазонинг муқаррарли-

¹ Ўша манба.

гидир.

Замон шиддат ва шитоб билан илгарилаб кетмоқда. Илмий-техника тараққиёти ҳаётимизга ижобий ютуқлар, янгиликлар билан бирга айрим муаммоларни ҳам олиб келмоқда. Бошқача айтганда, жиноятларнинг янги турлари ҳам вужудга келмоқда. Шу сабабли доимо сергак, хушёр туришлари бўлиб туриш зарур. Бунинг учун воқелигимизни диққат билан кузатиб боришдан ташқари, халқаро конвенцияларни, хусусан ривожланган давлат тажрибасини ўрганиб боришимизга ҳам тўғри келади. Мамлакатимиз очик, демократик жамият. У дунёдаги давлатлар билан Хитой девори орқали ажратиб ташланган эмас. Бошқа мамлакатлар, халқлар билан интеграция жараёнлари кетмоқда. Афсуски, жиноятчилик соҳасида ҳам «ўзига хос интеграция» мавжуд, улар ҳам бир-бири билан боғланиб, бир-биридан ўрганиб, ҳамкорлик қилишади. Шу маънода уларга қарши кураш олиб боришда халқаро конвенциялар, бошқа давлатлар қонунлари тажрибасидан фойдаланшп, энг асосийси, бошқа мамлакатлар қонунларидаги жиноят қонунчилиги сиёсати бўйича либераллаштирилишига хос бўлган ҳар қандай хусусиятни диққат билан ўрганиб чиқиш мақсадга мувофиқдир.

Жиноят Қонунчилиги ва жиноий жазоларни либераллаштириш-инсонпарварликнинг, инсонга меҳрибонлик қилишнинг, уни энг олий қадрият сифатида эъзозлаш ва муқаррам зот деб улуғлашнинг ажойиб намунасидир. Ҳурматли Президентимизнинг ажойиб сўзлари бор: «Савоб ишни ҳар ким қилиши керак, ҳар куни қилиши керак».

Либераллаштириш – бу ўз моҳиятига кўра жиноят қонунларига инсонийликни, раҳм-шафқатни, адолатни, одилликни сингдириш ҳисобланади. Демак, бу борадаги олимларнинг тадқиқотлари, амалиётчи ходимларнинг фаолиятлари Аллоҳга ҳам хуш келадиган, одамларга ҳам маъқул келадиган савобли ва хайрли ишдир.

2. Юксак ҳуқуқий саводхонлик ва маданиятлилиқ— жиноятчилиқни олдини олишнинг муҳим омилларидан бири

Президент Ислон Каримов асарларида илмий асослаб берилганидек, одамларни замон талабларига жавоб берадиган юксак ҳуқуқий билимлар, ҳуқуқий онг ва ҳуқуқий маданият билан қуроллантириш жамиятни тўғри, демократик йўлдан ривожлантиришнинг, ҳуқуқий давлат қуришнинг зарур шартларидан бўлиб ҳисобланади. Аҳоли кенг қатламига чуқур ҳуқуқий билим беришни йўлга қўйиш, шу йўл билан ҳуқуқий, маданиятнинг юксалишига эришиш, бошқача айтганда, том маънодаги ҳуқуқий онг ва ҳуқуқий маданиятни шакллантириш оқ билан қорани, яхшилиқ билан ёмонлиқни, ўғирлик билан тўғрилиқни, ҳалоллик билан нопокликни фарқлайдиган, жамият, давлат, халқ ва миллат манфаатларига катта зарар келтирадиган маҳаллийчилик, қариндош-уруғчилик, ошна-оғайничилик, вазифани суиистеъмол қилиш, порахўрлик каби ҳуқуққа, қонун-қоидаларга, одоб-ахлоққа зид хатти-ҳаракатларга, салбий ҳодисаларга муросасиз бўлган кишиларни тарбиялаб вояга етказишда муҳим аҳамият касб этади.

Ҳуқуқий саводхонлик ва ҳуқуқий маданиятлилиқнинг роли ва аҳамияти айтилганлардангина иборат эмас. Аҳамияти яна шу қадар каттаки, унинг ёрдамида инсон ноғўя ишлардан, жамият, халқ ва миллат манфаатларига хилоф ҳаракатлардан, ҳар хил жиноятлардан ўзини тияди. Ана шундай йўл тутиш зарур ва муҳимлигини бошқалардан ҳам талаб қилади.

Инсон учун қонун-қоидаларни, қонуний актлар ва меъёрларни шунчаки билиб олишнинг ўзи етарли эмас. Бу ҳали унинг ҳуқуқий онг ва ҳуқуқий маданият эгаси бўлганидан далолат бермайди. Бу масалада энг асосий нарсаси ҳуқуқий билим ва маданиятга, қонун-қоидаларга, Конституцияга қатъий амал қилишдир. Ҳаётда биз ҳуқуқий соҳада чуқур билимга эга бўлса-да, лекин амалда қонунларнинг бузилишига йўл қўйган, билатуриб қонунларни четлаб ўтган, қонунлардан, эгаллаб турган мансабидан ўз манфаати йўлида

фойдаланган, натижада қонун олдида жавоб берган раҳбарлар ҳам мавжудлигини кўриб турибмиз.

Президент Ислон Каримов Самарқанд, Навоий, Тошкент, Хоразм ва бошқа вилоятлар халқ депутатлари кенгашларининг навбатдан ташқари сессияларида сўзлаган нутқларида манаман деган, оқ-корани таниган, чуқур иқтисодий, ҳуқуқий билимга эга бўлган, мутахассислиги ҳуқуқшунос, прокуратура, суд, адлия соҳаларида, маъмурий органларда катта-катта лавозимларда кўп йиллар ишлаган туппа-тузук одамларнинг эл-юрт, давлат ишониб топширган ваколатларини суиистеъмол қилишига, инсофини йўқотишига, маҳаллийчилик, уруғ-аймоқчилик, порахўрлик, товламачилик, калондимоғлик каби иллатлар домига тортилишига нималар сабаб бўлди, уларнинг манбалари, томирлари, негизи қаерда, деган саволларга аниқ-равшан жавоб берди. Ҳаётимизга, тараққиётимизга хавф соладиган, жамият танасига ёпишган порахўрлик, ўғрилик, товламачилик каби офат ва ёвузликнинг Президент томонидан таъкидланганидек, миллати ҳам, насл-насаби ҳам йўқ. Инсон табиатига тамомила номаъқул бўлган бу эски асоратларнинг ҳанузгача сақланиб келаётганлигини тасодиқий ҳодиса деб бўлмайди.

Президент Ислон Каримов Ўзбекистон телерадиокомпанияси раиси саволларига берган жавобида бу ҳақда шундай дейди: «Биз бугун афсус-надомат билан фикр юритиб, бартараф этиш чораларини излаётган нохуш ҳолатни вужудга келтирувчи асосий сабаб шундан иборатки, кўп ҳолларда давлат ходими, давлат назоратчиси, яъни давлат ваколатидан фойдаланган амалдор шу ваколатни суиистеъмол қилишга интилади. Нима учун? Чунки мансабдорнинг ўз хизмат вазифасини суиистеъмол қилиши учун қутқу соладиган омиллар кўп. Чунки унинг қўлида ваколат бор, куч бор. Ана шундай ҳолда нопок ходим давлатни ниқоб қилиб, моддий бойликларни тақсимлаш, ишлаб чиқариш соҳасига қўшилиш, кадрлар масаласини ҳал этиш каби нозик масалаларга аралаша бошлайди. Бундай муҳим масалаларда давлатнинг таъсири ва амалдорларнинг роли қанчалик кўп бўлса, у шунчалик

аянчли оқибатларга олиб келиши мумкин».

Бундай жирканч ҳодисалар ва қусурларнинг рўй беришига эски тизим қонунлари ўз кучини йўқотиб, янги тизим, янгича ҳаёт кечириш, ишлаб чиқаришни, ижтимоий турмуш соҳаларини бошқаришнинг янги қонунлари ҳали тўла кучга кирмагани, одамлар тафаккурида ўзгаришлар жуда секинлик билан рўй бераётгани каби салбий ҳолатлар ҳам сабаб бўлмоқда. Ижтимоий-иқтисодий тараққиётимизга салбий таъсир этиб келаётган эскича иллатлар ва қусурлардан қутулиш, бартараф этиш учун нима қилиш керак? Президентимиз томонидан белгилаб берилганидек,¹ бунинг учун қуйидаги вазифаларни ҳал этиш лозим бўлади:

биринчидан, замоннинг илғор талабларига жавоб берадиган, ғайрат-шижоатли, инсоф-диёнатли ёшларни қўллаб-қувватлаш, ҳал қилувчи вазифаларга келиши учун кенг йўл очиб бериш керак;

иккинчидан, жамоатчилик назоратини кучайтириш, жамиятда демократик тамойилларни мустаҳкамлаш, кенг жамоатчиликнинг ижтимоий ҳаётдаги таъсирини, ўрни ва ваколатини, ҳуқуқини кучайтириш лозим;

учинчидан, мулк масаласини ҳал этиш, яъни уни ўз эгасини топишига эришиш. Қачонки, хусусий мулк бошқа мулк шакллари орасида асосий устувор ўринни эгалласа, ана шу мақсад тўла амалга ошса, ўшанда давлат мулки ҳисобидан ўғрилиқ, талон-тарож қилиш, ундан нопок йўлда фойдаланиш каби бемаъни ишларга чек қўйилади. Ўшанда ҳеч ким, ҳеч қачон ўз мулкини ўғирламайди;

тўртинчидан, бунинг учун одамларни ҳуқуқий билим, ҳуқуқий маданият соҳиби бўлишларига эришиш зарурки, бу замон талабидир.

Ватандошларимизнинг сиёсий савияси, ижтимоий фаоллиги ва ҳуқуқий саводхонлиги ҳамда маданиятини давр ўртага қўйган талаб ва эҳтиёжлар асосида кўтармасдан туриб жамиятимиз тараққиётига салбий таъсир этиб келаётган хилма-хил кўринишдаги жиноятчилик каби иллатларга қарши

¹ ^ааранг: Ислом Каримов. Адолат, ватан, халқ манфаатлари ҳар нарсадан улуғ. Т., «Ўзбекистон», 1998, 36-38, 56-60 бетлар.

муваффақиятли равишда курашиб бўлмайди.

Тез-тез содир бўлиб турадиган жиноятчиликдан жамият, давлат, халқ, оддий фуқаролар кўраётган моддий, маънавий зарарнинг қанчага тушаётганлигини аниқ айтиш, тўла ҳисоблаб чиқиш осон эмас. Жиноятчилик оқибатида одам ўлдирилади, мол-мулк ўғирлаб кетилади, моддий-маънавий бойликларга, табиатга, атроф муҳитга зарар етказилади. Жиноятнинг турлари шу қадар кўпки, уларнинг ҳаммасини бирма-бир санаб чиқиш, улар етказадиган зарарни аниқлаш амримаҳолдир. «Жиноятлар ўз хусусияти ва ижтимоий хавфлилиқ даражага кўра: ижтимоий хавфи катта бўлмаган: унча оғир бўлмаган: оғир; ўта оғир жиноятларга бўлинади.

Ижтимоий хавфи катта бўлмаган жиноятларга қасддан содир этилиб, қонунда уч йилдан кўп бўлмаган муддатга озодликдан маҳрум қилиш тарзидаги жазо назарда тутилган жиноятлар киради...

Унча оғир бўлмаган жиноятларга қасддан содир этилиб, қонунда уч йилдан ортиқ, лекин беш йилдан кўп бўлмаган муддатга озодликдан маҳрум қилиш тарзидаги жазо назарда тутилган жиноятлар, шунингдек эҳтиётсизлик оқибатида содир этилиб, қонунда беш йилдан ортиқ муддатга озодликдан маҳрум қилиш тарзидаги жазо назарда тутилган жиноятлар киради...

Оғир жиноятларга қасддан содир этилиб, қонунда беш йилдан ортиқ, лекин ўн йилдан кўп бўлмаган муддатга озодликдан маҳрум қилиш жазоси назарда тутилган жиноятлар киради.

Ўта оғир жиноятларга қасддан содир этилиб, қонунда ўн йилдан ортиқ муддатга озодликдан маҳрум қилиш ёки ўлим жазоси назарда тутилган жиноятлар киради.¹

Жиноятчиликнинг хавфли оқибатларини аниқ-равшан билиб олиш, уларни бартараф этиш учун «жиноят тушунчаси», «жиноятларни таснифлаш», «жиноят учун жавобгарлик ва унинг асослари», «жавобгарчиликка тортилиши лозим

¹ Ўзбекистон Республикасининг Жиноят Кодекси (2001 йил 18 октябргача бўлган ўзгартиш ва қўшимчалар билан). Расмий нашр. Т., Ўзбекистон Республикаси Адлия вазирлиги, 2001, 8-9-бетлар.

бўлган шахслар», «айбнинг шакллари», «қасддан содир этилган жиноят», «эҳтиёт-сизлик орқасида содир этилган жиноят», «мураккаб айбли жиноят», «жиноятда иштирокчилик», «шахсга қарши жиноятлар», «тинчлик ва хавфсизликка қарши жиноятлар», «экология соҳасидаги жиноятлар», «жавобгарлик ва жазодан озод қилиш» сингари юридик илмий тушунча, атама ва ибораларнинг маъно-мазмунини билиш, маъзига етиб бориш, улар моҳиятини аҳоли кенг қатламлари, биринчи навбатда навқирон авлоднинг, талаба-ёшларнинг онгига сингдириш ҳозирги даврнинг энг долзарб вазифаларидан биридир.

Айбдор кишилар устидан жиноят ишини қўзғатиш, жиноят ишини судда қўриш, жиноят учун жавобгарлик ҳақида ёшларнинг ҳуқуқий ва ижтимоий-сиёсий билим ва тасаввурларини, дунёқарашларини шакллантириш ва мустаҳкамлашда Асосий Қонунимизни, Олий Мажлис томонидан қабул қилинган қонунларни, Президент Ислом Каримов асарларини, республика Олий суди Пленуми қарорларини, Ўзбекистон Республикаси Жиноят Кодексини мунтазам равишда ўрганиш катта самара бериши шак-шубҳасиздир.

Жиноятга жавобгарлик асослари, жазо ва уни тайинлаш, ҳаётга ва соғлиққа, оилага, ёшларга ва ахлоққа қарши ва бошқа кўплаб жиноятларнинг туб негизи-маъзига етиб боришда ҳуқуқий билимлар мажмуи тарзидаги қомуслар ва луғатлар, сиёсий-ҳуқуқий йўналишдаги адабиётлар, асар ва рисоалар, шунингдек, олий ва ўрта махсус ўқув юртларининг ҳуқуқшунослик мутахас-сислиги бўйича таълим олаётган талабаларига, ҳуқуқни муҳофаза қилувчи идоралар ходимларига мўлжалланган. «Жиноят ҳуқуқи», «Шахсга қарши жиноятлар ва уларнинг юридик таҳлили» номли ва бошқа қатор дарсликлар, ўқув қўлланмалар, бакалавриат тизимидаги ўқув юртларида ўтказиш кўзда тутилган махсус қисмлар ҳам алоҳида аҳамият касб этади. Олий ўқув юртларининг ҳуқуқшунослик мутахассислиги бўйича таълим оладиган талабалар «Жиноят ҳуқуқи» фанини мутолаа қилиш жараёнида жиноят ва жазо тушунчаси, жиноий жавобгарлик ва жазодан озод

қилиш, қилмишнинг жиноийлигини истисно қилувчи ҳолатлар, судланганлик ҳолатла-ри, жазо ва уни тайинлаш, жавобгарликдан ёки жазодан озод қилишнинг маъносини юридик таҳлил қилиш орқали ўрганиб, жиноятчиликка қарши курашда бу билимлардан самарали фойдаланишни билиб оладилар. Жиноятчиликка қарши курашиш учун «жиноят» тушунчасининг маъноси нимадан иборатлигини билиб олишнинг аҳамияти катта.

Ўзбекистон Республикаси Жиноят Кодексининг 14-моддасига асосан, ЖК билан тақиқланган, айбли ижтимоий хавfli қилмиш (ҳаракат ёки ҳаракатсизлик) жазо қўллаш таҳдиди билан содир этилган қилмиш жиноят деб топилади. Жиноят Кодекси билан қўриқланадиган объектларга зарар етказадиган ёки шундай зарар етказиш реал хавфини келтириб чиқарадиган қилмиш ижтимоий қилмиш деб аталади.

Жиноят ўзига хос жиҳатлари билан бошқа қоидабузарликлардан ажралиб туради. Бу қилмишнинг ижтимоий хавfliлигидир. Жиноят билан боғлиқ қилмиш натижасида жамият ва шахс учун ҳам моддий, ҳам маънавий зарар етказилади. Шунинг учун жиноятнинг ижтимоий хавfliлиги даражаси жиноий оқибатида акс этади¹.

Жиноят учун жазо муқаррардир. Жиноят қилган одам кимлигидан қатъи назар қилган ножўя хатти-ҳаракатлари, қонунбузарлиги, бошқача айтганда, жинояти учун суд ҳукми билан жазоланади.

Жазо нима? Жиноят Кодексининг 42-моддасига асосан, «жазо жиноят содир этишда айбли деб топилган шахсга нисбатан давлат номидан суд ҳукми билан қўлланадиган ва маҳкумни қонунда назарда тутилган муайян ҳуқуқ ва эркинликлардан маҳрум қилиш ёки уларни чеклашдан иборат мажбурлов чорасидир.

Жазо маҳкумни ахлоқан тузатиш, унинг жиноий фаолиятни давом эттиришга тўсқинлик қилиш ҳамда маҳкум, шунингдек бошқа шахслар янги жиноят содир этишининг олдини олиш мақсадида қўлланилади».

¹ Қаранг: Юридик энциклопедия. Т.: «Шарқ» нашриёт-матбаа акциядорлик компанияси Бош таҳририяти, 2001, 156-бет.

Суд жиноят содир этган шахсни қонунга зид қилмишлари учун жазога тортади. Суд жазо тайинлашда Жиноят Кодексининг 54-моддасида белгилаб қуйилган қуйидаги тамойилларга асосланади: «Жиноят содир этишда қонунда белгиланган тартибда айбли деб топилган шахс жазога тортилади. Суд ушбу Кодекс Махсус қисмининг жиноят содир этганлик учун жавобгарлик назарда тутилган моддасида белгиланган доирада Умумий қисмининг қоидаларига мувофиқ жазо тайинлайди.

Суд жазо тайинлашда содир этилган жиноятнинг хусусияти ва ижтимоий хавфлилик даражасини, қилмишнинг сабабини, етказилган зарарнинг хусусияти ва миқдорини, айбдорнинг шахсини ҳамда жазони енгиллаштирувчи ва оғирлаштирувчи ҳолатларни ҳисобга олади».

Жиноят учун жавобгарлик ва унинг асослари Ўзбекистон Республикасининг Жиноят Кодексининг 16-моддасида аниқ баён этилган. Унда шундай дейилади: «Жиноят учун жавобгарлик - жиноят содир этишда айбдор бўлган шахсга нисбатан суд томонидан ҳукм қилиш, жазо ёки бошқа ҳуқуқий таъсир чораси қўлланишда ифодаланадиган жиноят содир этишнинг ҳуқуқий оқибатидир.

Ушбу Кодексда назарда тутилган жиноят таркибининг барча аломатлари мавжуд бўлган қилмишни содир этиш жавобгарликка тортиш учун асос бўлади».

Жиноят Кодексининг 20-моддаси бўйича, «ушбу Кодексда назарда тутилган ижтимоий хавфли қилмишни қасддан ёки эҳтиётсизлик орқасида содир этган шахс жиноят содир этилишда айбдор деб топилиши мумкин». Кўриниб турганидек, айбнинг икки шакли—қасддан ёки эҳтиётсизлик билан қилинган айб кабилар мавжуд.

Белгилаб қўйилганидек, қасддан қилинган жиноят учун қаттиқ жазо берилади. Чунки қасддан жиноят содир этган шахс ўз қилмишининг ижтимоий хавфлилик хусусиятини англаган ва шундай қилмишни содир этишни истаб қасддан жиноят қилгани учун унга шундай жазо берилади.

Ўзбекистон Республикасининг Жиноят Кодексида белгилаб берилганидек, жиноятлар бир неча турларга бўлинади. Булар шахсга қарши жиноятлар, тинчлик ва хавфсизликка қарши жиноятлар, иқтисодиёт соҳасидаги жиноятлар, экология соҳасидаги жиноятлар, ҳокимият, бошқарув ва жамоат бирлашмалари органларининг фаолият тартибига қарши жиноятлар, жамоат хавфсизлиги ва жамоат тартибига қарши жиноятлар, ҳарбий хизматни ўташ тартибига қарши жиноятлардан иборат. Жиноятларнинг айтиб ўтилган йирик турларининг ҳар бири ўз навбатида бир неча қисмларга бўлиниб кетади.

Маълумки, инсонни ҳаёти ва соғлиги шахснинг бебаҳо бойлиги ҳисобланади ва унинг бу бойликлардан маҳрум этилиши ёки уларга шикаст етказилиши шахс учун фожиа ҳисобланади. Инсон яшар экан, ҳаётдан, унинг неъматларидан баҳраманд бўлиб яшашга интилади. Ҳаётдан маҳрум қилинган шахснинг ўрнини ҳеч нарса билан тўлдириб бўлмайди. Инсоннинг соғлигига зарар етказилиши унга жисмоний, ахлоқий, руҳий азоблар бериб, унинг ҳаётий фаолиятини чеклаб қўяди. Жиноятчи томонидан инсоннинг бошқа ҳуқуқ ва эркинликларининг бузилиши шахс учун ижтимоий хавфи ҳаётдан маҳрум этишдан кам бўлмаган хавфни туғдиради¹.

Шахсга қарши жиноятларнинг хавфлилик даражаси юқори эканлиги сабабли, Ўзбекистон Республикасининг Жиноят Кодекси Махсус қисми биринчи бўлими «Шахсга қарши жиноятлар» деб номланади.

Жиноят Кодекси Махсус қисмининг биринчи бўлимида шахсга қарши жиноятларнинг бир неча тури учун жавобгарлик кўзда тутилган бўлиб, улар бевосита объекти бўйича қуйидаги гуруҳларга ажратилган: ҳаётга қарши жиноятлар, ҳаёт ёки соғлиқ чун хавфли жиноятлар, жинсий эркинликка қарши жиноятлар, оилага, ёшларга ва ахлоққа қарши жиноятлар, шахснинг озовлиги, шаъни ва қадр-қимматига қарши жиноятлар, фуқароларнинг

¹ Қаранг: М.Ҳ.Рустамбоев, Ф.Тоҳиров, А.К.Эркаходжаев. Жиноят ҳуқуқи (Махсус қисм). Олий ўқув юртларининг ҳуқуқшунослик мутахассислиги бўйича таълим олаётган талабалари учун дарслик. Тошкент Давлат юридик институти, 2002, 11-бет.

конституциявий ҳуқуқ ва эркинликларига қарши жиноятлар¹.

Ҳаётга қарши жиноятларни одам ўлдириш ва ўзини-ўзи ўлдириш даражасига етказиш деб икки туркумга бўлиш мумкин. Одам ўлдириш-қасддан, ҳуқуққа хилоф равишда бошқа кишини ҳаётдан маҳрум қилишдир. Одам ўлдиришнинг объекти бошқа кишининг ҳаёти ҳисобланади.

Қасддан одам ўлдириш инсон ҳаётига қарши жиноятдир. Ўзбекистон Республикаси Жиноят Кодекси 97-моддаси бўйича ушбу жиноятларнинг квалификация белгилари куйидагилардан иборат: а) икки ёки ундан ортиқ шахсни; б) ҳомиладорлиги айбдорга аён бўлган аёлни; в) айбдорга аён бўлган ожиз аҳволдаги шахсни; г) ўз хизмат ёки фуқаролик бурчини бажариши муносабати билан шахсни ёки унинг яқин қариндошларини; д) бошқа шахсларнинг ҳаёти учун хавфли бўлган усулда; е) оммавий тартибсизликлар жараёнида; ўта шафқатсизликлар билан; з) номусга тегиш ёки жинсий эҳтиёжини зўрлик ишлатиб ғайри табиий усулда қондириш билан боғлиқ ҳолда; г) таъмагирлик ниятида; к) миллий ёки ирқий адоват замирида; л) безорилик оқибатида; м) диний таассублар замирида; н) киши аъзоларининг кесиб олиб, бошқа кишига кўчириш (трансплантант) ёки мурданинг қисмларидан фойдаланиш мақсадида; о) бошқа бирор жиноятни яшириш ёки унинг содир этилишини осонлаштириш мақсадида; п) бир гуруҳ шахслар ёки уюшган гуруҳ аъзоси томонидан ёхуд ўша гуруҳ манфаатларини кўзлаган ҳолда; р) такроран ёки хавфли рецидивист томонидан; с) ўта хавфли рецидивист томонидан қасддан одам ўлдириш. Қасддан одам ўлдириш ўн беш йилдан йигирма йилгача озодликдан маҳрум қилиш ёки ўлим жазоси билан жазоланади.

Одам ўлдириш қай тарзда, яъни қасддан ёки эҳтиётсизлик билан бўладими ёхуд фаол ҳаракатлар билан, баъзан ҳаракатсизлик туфайли содир бўлишидан қатъий назар, барибир, одам ўлдириш, деб тан олинади. Ёшидан, унинг соғлиғи ёки яшаш қобилиятидан қатъий назар, ҳар бир инсоннинг ҳаёти жамият қонуни билан жуда қаттиқ қўриқланади.

¹ Ўша асар, 11-12-бетлар.

Номусга тегиш, ўлдириш билан қўрқитиб номусга тегиш, шахснинг ўн саккиз ёшга тўлмаганлиги айбдорга аён бўлган ҳолда номусга тегиш, яқин қариндошнинг номусига тегиш, оммавий тартибсизликлар қатнашчиси томони-дан содир этилган номусга тегиш, ўта хавфли рецидивист томонидан содир этилган номусга тегиш, ўн тўрт ёшга тўлмаганлиги айбдорга аён бўлган шахснинг номусига тегиш, жинсий эҳтиёжни зўрлик ишлатиб, ғайри табиий усулда қондириш, бесоқолбозлик, аёлни жинсий алоқа қилишга мажбур этиш Ўзбекистон Республикасининг Жиноят Кодексида «Жинсий эркинликка қарши жиноятлар» деб ҳисобланиб айбдорлар турли муддатларда озодликдан маҳрум қилиш билан жазоланади¹.

Вояга етмаган шахсни ғайри ижтимоий хатти-ҳаркатларга жалб этиш, порнографик нарсаларни тайёрлаш ва ёки тарқатиш, фоҳишахон очиш ёки қўшмачилик қилиш, тарих ёки маданият ёдгорликларини nobud қилиш, бузиш ёки уларга шикаст етказиш, қабрни таҳқирлаш, оилага, ёшларга, халққа, миллий одоб-ахлоқ, урф-одат, маданият ва маънавиятимизга қарши жиноятлар эканини чуқур англаб етиш Ўзбекистоннинг ҳар бир фуқароси учун қанчалик зарур ва муҳимлигини айтиб ўтирмаса ҳам бўлади. Бу ўз-ўзидан тушунарлидир, албатта.

Иқтисодиёт соҳасидаги жиноятлар нималардан иборатлигини, уларнинг турлари қандайлигини, рўй бериш сабаблари, амалга оширилиш йўллари, жамият, давлат ва халқ манфаатларига етказадиган зарари ва уларни бартараф этиш учун асосий эътиборни нималарга қаратиш зарур ва муҳимлигини одамлар мияларига қанчалик чуқурроқ сингдириб олсалар тараққиётимиз шунчалик тезлашади. Ўзгалар мулкани талон-тарож қилиш, босқинчилик, товламачилик, талончилик, фирибгарлик, ўғирлик, қалбаки пул, акциз маркаси ёки қимматли қоғозлар ясаш, уларни ўтказиш, чет эл валютасини яшириш, сохта тадбиркорлик ва банкротлик, солиқ ва бошқа тўловларни тўлашдан бўйин товлаш, бюджет интизомини бузиш, сифатсиз

¹ ааранг: Фар³од То³иров. Шахсга ³арши жиноятлар ва уларнинг юридик та³лили. Т.: «Янги аср авлоди», 2001, 5-50-бетлар.

махсулотларни ишлаб чиқариш ва сотиш, харидор ёки буюртмачиларни алдаш каби салбий ҳодисалар бартараф этилмаса кўп нарсалар қўлдан бой бериб қўйилиши, халқнинг қонуний эътирозларига сабаб бўлиши ҳеч гап эмас. Президент Ислом Каримов таъбирлари билан айтганда, **халқ очликка, йўқчиликка, ҳамма нарсага чидаши мумкин, аммо адолатсизликка чидай олмайди.**

Ўғирлик, товламачилик, фирибгарлик каби порахўрлик ҳам жиноятдир. Пора бериш ЎзР ЖКнинг 210-моддасида қайд этилганидек, мансабдор шахснинг ўз хизмат мавқеини суистеъимол қилиб, пора берган шахснинг манфаатларини кўзлаб, муайян ҳаракатни бажариши ёки бажармаслиги орқали қонунга хилоф тарзда моддий бойликлар бериш ёки уни мулкий манфаатдор қилишдир.

Пора ҳар хил моддий бойликлар шаклида пул, чет эл валютаси, қимматбаҳо буюмлар, қимматбаҳо қоғозлар, озиқ-овқатлар, саноат товарлари шаклида бўлиши мумкин.

Ўзбекистон Республикаси Жиноят Кодексининг 210-моддасида назарда тутилган жиноятлар пора беришдир. Унда айтилишича, «Пора олиш, яъни мансабдор шахснинг ўз хизмат мавқеидан фойдаланган ҳолда содир этиши лозим ёки мумкин бўлган муайян ҳаракатни пора бераётган шахснинг манфаатларини кўзлаб бажариши ёки бажармаслиги эвазига шахсан ўзи ёки воситачи орқали қонунга хилоф эканлигини била туриб, моддий қимматликлар олиш ёхуд мулкий наф кўришидир».

Ўзбекистон Республикасининг Жиноят Кодексида пора олганлик ёки берганлик учун, шунингдек, порада воситачилик қилганлик учун қаттиқ жавобгарлик белгиланган.

Порахўрлик, товламачилик, фирибгарлик, нафс балоси кишини эл-улус ўртасида расвои олам қилади. Қинғир ишни эл-юрт назаридан яшириб бўлмайди. Бундай одам бугун бўлмаса эртага шармандаи шармисор бўлиб, бир неча йил ишлаб, меҳнат қилиб топган обрў-эътиборини бир кунда йўқотиб қўйиши ҳеч гап эмас. «Ҳаёт фалсафасидан ва тажрибасидан айтиш

мумкинки,- дейди Ўзбекистон Президенти, - ким мўмай даромад, нопок йўл билан бойлик топса, у ҳамиша халқ нафратига учрайди. Ҳалол меҳнат, пешона тери эвазига эмас, ўғрилиқ билан топган маблағи ҳеч қачон татимайди. Жамиятга, эл-юртга наф келтирмайди»¹.

Табиатни эъозлаш, атроф–муҳитни муҳофаза қилиш, она заминимизнинг ҳар бир сиким тупроғини муқаддас билиб кўзга суртиш ҳозирги даврда ўта долзарб муаммо бўлиб турибди.

Экологик муаммолар инсоният тарихининг бирон-бир босқичида ҳозирги даврдагидек долзарб бўлган эмас. Бу муаммо сўнгги йилларда янада кескинлашди. XX асрда бўлгани каби инсоният XXI асрга келиб ҳам кучли экологик инқирозларга дуч келиб турибди. Инсон билан табиат ўртасида мувозанат бузилиб экологик талофатлар кучайиб бормоқда. Оқибат-натижада сайёрамизнинг турли чеккаларида экологик таҳдид кучайди. Орол денгизини қуриши, иқлим ўзгариши, саҳролар кенгайиши, ер хароратинининг кўтарилиши, ичимлик сув етишмаслиги, ахлатлар, саноат чиқиндиларининг кўпайиши, тупроқ шўрланиши, тузли ёмғирлар, чанг-бўронлар–буларнинг ҳаммаси экологик муаммоларни юзага келтирди ва чуқурлаштириб юборди.

Инсониятга таҳдид солаётган хавф-хатарлар орасида экологик муаммолар алоҳида ўрин тутди. Экологик хавф-хатар ядровий хавф-хатардан кам эмас. Бундай дейилишида жуда катта маъно бор, чунки экологик муаммо ҳозирги даврда алоҳида халқлар, миллатлар ва минтақаларнигина эмас, балки бутун инсониятнинг келажак тақдирига таҳдид солмоқда. Бошқача айтганда, табиатни муҳофаза қилиш, инсон ва табиатнинг ўзаро муносабатларида мувозанатга эришиш–асримизнинг энг долзарб муаммоларидан ҳисобланади.

Табиатга ва унинг неъматларига истеъмолчилик, очофатлик, бугун кечагидан кўпроқ бойлик ундириб олиш, ернинг силласини қуритиш, ер ва ерости бойликларидан, жами табиий манбалардан ғаламисларча фойдаланиш,

¹ Ислом Каримов. Биз келажагимизни ўз қўлимиз билан қураимиз. 7-жилд. Т.: «Ўзбекистон», 1994, 216-бет.

ер, сув, ҳавонинг заҳарланиши ва ифлосланишига бефарқ қараш, келажакни ўйламасдан иш юритиш—буларнинг ҳаммаси экологик фожиаларни авж олиб кетишига сабаб бўлади. Бу муаммо аллақачон миллий ва минтақавий доирадан чиқиб, бутун инсониятнинг умумий муаммосига айланиб қолди. «Экологик хавфсизлик кишилиқ жамиятининг бугунги ва эртаси учун долзарблиги, жуда зарурлиги боис энг муҳим муаммолар жумласига киради. Экология ҳозирги замоннинг кенг миқёсдаги кескин ижтимоий муаммоларидан биридир. Уни ҳал этиш барча халқларнинг манфаатларига мос бўлиб, цивилизациянинг ҳозирги куни ва келажаги кўп жиҳатдан ана шу муаммонинг ҳал қилинишига боғлиқдир».¹

Атроф табиий муҳитни муҳофаза қилиш ва табиатдан оқилона фойдаланишни таъминлашга бўлган объектив талаб ва эҳтиёж экологик талабларни бузганлик учун жиноий жавобгарликни кучайтириш, бу соҳадаги жиноятларни олдини олиш заруриятини юзага келтирди.

Ана шу нуқтаи назардан олиб қараганда, Ўзбекистон Республикасининг Жиноят Кодекси Махсус қисмининг «Экология соҳасидаги жиноятлар» деб аталган тўртинчи бўлим ҳам иқтисодий-сиёсий, ҳам юридик, ҳам маданий-маънавий, маърифий, ҳам таълим-тарбиявий ва амалий аҳамиятга моликдир.

Ўзбекистон Республикаси Жиноят Кодексининг 2-моддасига мувофиқ, мазкур Кодекснинг мақсадларидан бири—табиий муҳитни жиноий тажовузлар-дан қўриқлашдир. Кодекснинг 193-204-, 229-моддаларида экологик жиноятлар учун жиноий жавобгарликлар белгиланган.

Ўзбекистон Республикасининг Жиноят Кодексининг 193-, 196-моддаларида атроф муҳитни муҳофаза қилиш талабларини бузганлик учун жавобгарлик белгиланган. Ушбу жиноятлар таркиблари умумий экологик талабларни бузиш оқибатида вужудга келади. Ушбу жиноятлар барча табиий ресурсларни муҳо-фаза қилиш билан боғлиқдир. Ўзбекистон Республикасининг Жиноят Кодексини экологик жиноятлар билан боғлиқ

¹ Ислоҳ Каримов. Ўзбекистон XXI аср бўсағасида: хавфсизликка таҳлид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари. Т.: «Ўзбекистон», 1997. 115-бет.

бўлган мазкур моддалари табиий ресурсларнинг ҳуқуқий ҳолатини бузганлик учун жиноий жавобгарликни белгилайди¹.

Ўзбекистон Республикасининг Жиноят Кодексида белгиланган экологик жиноятлар таркиби экологик ҳуқуқбузарлик натижасида оғир оқибатларнинг вужудга келиши билан боғлиқдир. Буларга инсоннинг ўлими, одамларнинг оммавий равишда касалланиши, ҳайвонларнинг қирилиб кетиши, кўп ёки анча миқдорда зарар етказилиши ва бошқа оғир оқибатлар киради. Мазкур моддаларда кўрсатилган бошқача оғир оқибатлар ҳар бири алоҳида ҳолда экологик ҳуқуқбузарликнинг оғирлигини инобатга олган ҳолда ҳуқуқни қўлловчи органлар томонидан белгиланиши лозим.

Экологик жиноятлар учун Кодекс энг кам иш ҳақининг юз бараварига жарима, уч йилгача ахлоқ тузатиш ишлари, уч йилгача муайян ҳуқуқдан маҳрум қилиш, олти ойгача қамоқ, беш йилгача озодликдан маҳрум этиш, мол-мулкни мусодара этиш каби жазо чораларини назарда тутди².

Ўзбекистон Республикасининг Жиноят Кодексини 17-моддасига мувофиқ экологик жиноятлар учун 16 ёшга тўлган, ушбу Кодекснинг 193-196-моддаларида кўрсатилган жиноятлар учун эса 18 ёшга тўлган жисмоний шахслар жиноий жавобгарликка тортиладилар.

Ўзбекистон Республикасининг Жиноят Кодексининг 193-моддасида экология хавфсизлигига оид норма ва талабларни бузганлик учун жавобгарлик кўзда тутилган. Ушбу жиноят саноат, энергетика, транспорт, қишлоқ хўжалиги ва бошқа объектларни лойиҳалаштириш, жойлаштириш, қуриш ва ишга тушириб фойдаланишда белгиланган экологик нормаларни бузишдан иборат. Мазкур экологик талабларга объектларни жойлаштиришда шамол оқими, санитар зоналарга оид талаблар, зарарли моддаларни чиқариб ташлашнинг йўл қўйиладиган доиралари, объектларни экологик экспертизадан ўтказиш ёки унинг салбий ҳулосаси бўлган тақдирда

¹ Муаллиф изоҳи: Экология соҳасидаги жиноятлар масаласи моҳиятини ёритишда профессор М. Рустамбоев материалларидан фойдаланилади. ² аранг: Экология ³у^ои. М. Усмонов, М. Рустамбоев, Ж. ХолмҒминов. Олий ^су^в юр^тларининг ³у^ошунослик мутахассислиги бҒйича таълим олаётган талабалар учун дарслик. Т.: 2001.

² Ўша асар, 102-бет.

объектларнинг қурилиши ва ишга туширилишининг ман этилиши киради. Ушбу моддада объектларни ишга тушириш учун қабул қилиш қоидаларини бузганлик, яъни экологик талабларга жавоб бермайдиган объектларни ишга тушириш учун қабул қилиш учун ҳам жавобгарлик белгиланган. Экологик хавфсизлик қоидалари Ўзбекистон Республикасининг «Табиатни муҳофаза қилиш тўғрисида»ги Қонуннинг 41-моддасида, табиий ресурслар тўғрисидаги қонунларнинг тегишли моддаларида ҳамда қонуности актларида ўз аксини топган. Ушбу нормаларнинг моҳияти шундан иборатки, объектларни қуриш, лойиҳалаштириш, жойлаштириш, ишга тушириш фақат табиатни муҳофаза қилиш чора-тадбирлари кўзда тутилган ҳолдагина амалга оширилиши мумкин. Ҳар бир турдаги объектлар учун аниқ экологик хавфсизлик талаби қурилиш меъёрлари ва қоидаларида, алоҳида объект учун эса, унинг қуриш лойиҳаларида ўз аксини топади. Жиноят Кодексининг 193-моддасида кўзда тутилган жиноятнинг объекти бўлиб экологик хавфсизликни таъминлашга қаратилган қоидалар киради. Мазкур жиноятнинг субъекти бўлиб фақат мансабдор шахслар ҳисобланади. Уларнинг қаторига лойиҳани тасдиқловчи, маълум бир ишларга рухсат берувчи, юқорида кўрсатилган объектларни қабул қилиб олувчи ёки экологик хавфсизлик талабларининг бажарилишини ташкил этувчи ёхуд назорат қилувчи мансабдор шахслар кирадилар. Жиноятнинг субъектив томони бўлиб эҳтиётсизлик айби ҳисобланади. Жиноятнинг объектив томони мазкур мансабдор шахснинг айбли ҳаракати (ишга тушириш бўйича рухсат бериш, лойиҳа талабларини бузиб, уни амалга ошириш ва ҳоказо) ёки ҳаракатсизлиги (тозалаш ускуналарини таъмирламаслик, улардан фойдаланмаслик ва ҳоказо) кабиларда ифодаланади.¹

Атроф табиий муҳитни ифлосланганлиги тўғрисидаги маълумотларни қасддан яшириш ёки бузиб кўрсатиш учун жиноий жавобгарлик Ўзбекистон Республикасининг Жиноят Кодексининг 194-моддасида белгиланган. «Табиатни муҳофаза қилиш тўғрисида»ги Қонуннинг 28-моддасига мувофиқ

¹ Ўша асар, 104–бет.

шундай маълумотларни тақдим этиш атроф табиий муҳитнинг ҳолати, табиий ресурслардан фойдаланиш устидан кузатув, махсус ваколат берилган органлар, шунингдек, фаолияти атроф табиий муҳитнинг ҳолатини ёмонлаштириши мумкин бўлган корхоналар, ташкилотлар ва муассасалар томонидан амалга оширилади. Ушбу кузатув маълумотларини тақдим этиш атроф муҳитнинг ҳолати, табиий ресурслардан фойдаланиш устидан кузатув, махсус ваколат берилган органлар, шунингдек, фаолияти атроф табиий муҳитнинг ҳолатини ёмонлаштирадиган ёки ёмонлаштириши мумкин бўлган корхоналар, ташкилотлар ва муассасалар томонидан амалга оширилади. Ушбу кузатув маълумотларини, Вазирлар Маҳкамаси белгилаган тартибда Табиатни муҳофаза қилиш давлат қўмитаси ва бошқа органларга берилиши шарт. Бундан ташқари «Табиатни муҳофаза қилиш тўғрисида»ги Қонуннинг 38-моддасига мувофиқ корхона, муассаса ва ташкилотлар фалокат ҳақида ва уни бартараф этиш юзасидан кўриладиган чора-тадбирлар тўғрисида маҳаллий давлат ҳокимияти ва табиатни муҳофаза қилиш органларига дарҳол хабар беришлари шарт. «Атмосфера ҳавосини муҳофаза қилиш тўғрисида»ги Қонуннинг 24-моддасида корхоналар, муассасалар ва ташкилотларнинг атмосфера ҳавосини муҳофаза қилиш соҳасидаги мажбуриятлари қаторида чиқариладиган чиқиндилар ҳамда физикавий омилларнинг ҳисобини юритиш ва белгиланган тартибда статистика ҳисоботини тақдим этиш ҳамда корхоналар ва транспорт коммуникацияларини таъсир доирасида атроф муҳитга ҳамда аҳолининг саломатлигига зарарли таъсир кўрсатилишини баҳолаш кўзда тутилган. Мазкур жиноят махсус ваколатга эга бўлган мансабдор шахс, яъни атроф табиий муҳитнинг ифлосланганлиги тўғрисида маълумотларни йиғадиган органларга тақдим этиш бўйича масъул шахс томонидан содир этилади. Ушбу моддада мазкур маълумотлар турлари аниқ қилиб берилган. Булар қаторига экологик ҳалокатлар ёки атроф муҳитни радиацион, кимёвий ва бактериологик ифлосланиш ёхуд аҳоли саломатлигининг ҳолатига доир маълумотлар киради. Мазкур жиноятнинг таркиби фақат атроф табиий муҳитнинг ифлосланганлиги тўғрисидаги

маълумотларни яшириш ёки бузиб кўрсатиш оқибатида аҳолининг оммавий касалланиши, ҳайвонларнинг қирилиб кетиши ёки бошқа оғир оқибатларни келиб чиқишига сабаб бўлган тақдирда вужудга келади. Мазкур жиноят фақат қасддан содир этилиши мумкин. Объектив томондан ҳаракат ёки ҳаракатсизлик орқали содир этилади¹.

Ўзбекистон Республикасининг Жиноят Кодексини 195-моддасида атроф табиий муҳитнинг ифлосланиши оқибатларини бартараф қилиш чораларини кўрмаслик учун жавобгарлик белгиланган. «Табиатни муҳофаза қилиш тўғрисида»ги Қонуннинг 47-моддаси олтинчи хатбошига мувофиқ атроф табиий муҳитни тиклаш, унга зарарли таъсир оқибатларини бартараф этиш чораларини кўрмаганликда айбдор бўлган шахсларнинг жавобгарликка тортилиши кўзда тутилган. Ўзбекистон Республикасининг Маъмурий жавобгарлик тўғрисидаги кодексининг 95-моддасида табиий муҳитни тиклаш, табиий захираларни қайта ҳосил қилиш ва табиий муҳитга зарарли таъсир кўрсатиш оқибатларини бартараф этиш чораларини кўрмаганлик учун маъмурий жавобгарлик белгиланган. Ўзбекистон Республикасининг Жиноят Кодексини 195-моддасида атроф табиий муҳит ифлосланган жойларни дезактивация қилиш ёки бошқача тарзда тиклаш чораларини кўрмаслик ёки бундай ишларни етарли даражада бажармаслик учун жиноий жавобгарлик назарда тутилган. Мазкур жиноятнинг таркиби, агар ушбу ҳуқуқбузарлик одамларнинг оммавий равишда касалланиши, ҳайвонларнинг қирилиб кетиши ёки бошқа оғир оқибатларга сабаб бўлса, ҳосил бўлади. Ушбу жиноятнинг объекти бўлиб атроф табиий муҳитнинг ифлосланиши оқибатларини бартараф қилиш бўйича белгиланган тартиби ҳисобланади, унинг субъекти бўлиб эса, корхонанинг атроф табиий муҳитнинг муҳофаза қилиш мажбуриятини бажариш учун масъул бўлган мансабдор шахслар ҳисобланадилар. Объектив томондан, бу жиноят ҳаракат ёки ҳаракатсизлик натижасида содир этилади, субъектив томондан эса, эҳтиётсизлик оқибатида содир этилади.

¹ Ўша асар, 104-бет.

Ўзбекистон Республикасининг «Табиатни муҳофаза қилиш тўғрисида»ги Қонуни 14-моддасига биноан, хўжалик фаолиятининг атроф муҳитга зарарли таъсири атроф табиий муҳит сифатида, аҳолининг экологик жихатдан хавфсизлиги, табиий ресурсларни тиклаш ва муҳофаза қилишни кафолатловчи нормативлар ҳамда стандартлар билан чекланиб қўйилади. Масалан, атмосфера ҳавосида ва сувларда ифлослантирувчи моддалар ва биологик организм-ларнинг инсон ва атроф табиий муҳит объектлари учун йўл қўйиладиган даражада тўпланиш нормативлари белгиланади. Ушбу нормативлардан келиб чиққан ҳолда, ҳар бир ифлослантирувчи моддалар, биологик организмлар чиқарувчи доимий манбалар (корхона, ташкилот, уларнинг объектлари) учун йўл қўйиладиган доирадаги нормативлари белгиланади. Бундан ташқари, атмосфера ва сув объектларига моддалар ва биологик организмларни чиқариш Табиатни муҳофаза қилиш давлат қўмитаси органларининг рухсати асосида амалга оширилади. Демак, атроф табиий муҳитга зарарли моддалар ва биологик организмларни рухсатсиз чиқариш ёхуд белгиланган нормативлардан ортиқ чиқариш ноқонуний ҳисобланади.

Ўзбекистон Республикасининг Ер кодексининг 79-моддасига мувофиқ, ерларни муҳофаза қилиш мақсадида уларни ишлаб чиқариш, кимёвий ва радиоактив моддалар билан ифлосланишидан, сув ва шамол эрозиясидан, шўрланишдан ва бошқа салбий тоифадаги бузилишлардан юридик ва жисмоний шахслар ҳимоя қилишлари шарт. 81-моддага мувофиқ, кимёвий ва радиоактив моддалар билан ифлосланиш натижасида экология ва санитария-гигиенага оид жавоб берадиган маҳсулот олиш таъминланаётган ер участкалари қишлоқ хўжалиги оборотидан чиқарилиши ва консервация қилиниши лозим. Ерларни бузиш сифатида кейинчалик хўжалик учун фойдаланишга тўсқинлик қилувчи унинг фойдали хусусиятларини тўлиқ ёки қисман йўқотишга олиб келувчи ҳаракатлар тушунилиши лозим. Асосан, қишлоқ хўжалиги ерлари улардан нотўғри фойдаланиш (нотўғри суғориш, кимёвий моддаларни меъёридан ортиқ қўллаш ва бошқалар) натижасида

бузилиши мумкин.

Ўзбекистон Республикасининг Жиноят Кодексини 196-моддасида кўзда тутилган жиноят объекти ер, сув ва атмосфера ҳавосининг ифлосланишидан муҳофаза қилиш тартиби белгиланган. Мазкур жиноятнинг субъекти бўлиб ҳам мансабдор шахслар, ҳам фуқаролар ҳисобланадилар. Жиноят эҳтиётсизлик ёки қасддан содир этилади. Жиноятнинг объектив томони айбли ҳаракат ёки ҳаракатсизликдир.

Ўзбекистон Республикасининг Жиноят Кодекси 197-моддаси ер, ерости бойликларидан фойдаланиш шартларини ёки уларни муҳофаза қилиш талабларини бузганлик учун жавобгарликни белгилайди. Мазкур моддада белгилан-ган жиноятнинг объекти ердан ва ерости бойликларидан фойдаланиш тартиби ва шартларида намоён бўлиши айтилган. Ерлардан фойдаланиш шартлари Ўзбекистон Республикасининг Ер Кодексида белгиланган. Ер Кодексининг 40-моддасида ер эгаси, ердан фойдаланувчи ва ижарачи ер участкасидан белгилан-ган мақсадларда оқилона фойдаланиши, тупроқ унумдорлигини ошириши, ишлаб чиқаришда табиатни муҳофаза қилувчи технологияларни қўллаши, ўз хўжалик фаолияти натижасида ҳудудда экологик вазиятнинг ёмонлашувига йўл қўймаслиги ва бошқа мажбуриятлар кўзда тутилган. Бундан ташқари шунга ўхшаш бошқа мажбуриятлар мазкур кодекснинг 48,79 ва бошқа моддаларида мустаҳкамланган. Агар ушбу талабларни бажармаганлик натижасида оғир оқибатлар вужудга келса, мазкур моддада кўзда тутилган жиноят содир этилган деб ҳисобланади. Ердан фойдаланиш далаларнинг бузилиши натижасида одамларнинг касалланиши, ҳайвонот ва ўсимлик дунёсининг нобуд бўлиши, қишлоқ хўжалиги экинлари ҳосилдорлигининг кескин пасайиб кетиши оғир оқибатлар тоифасига киради¹.

Ер ости бойликларидан фойдаланиш талаблари Ўзбекистон Республикаси-нинг «Ер ости бойликлари тўғрисида»ги Қонунининг 13-15, 18, 24-25, 29, 30-33, 36-38-моддаларида ўз аксини топган. Масалан, ер ости

¹ Ўша асар, 105-106-бетлар.

бойликларидан фойда-ланувчиларга ер ости бойликларидан фойдаланиш билан боғлиқ бўлган ишлар-нинг беҳатар олиб борилиши, атроф табиий муҳитни, бинолар ва иншоотларни, ер ости бойликларидан фойдаланиш билан боғлиқ бўлган ишларнинг зарарли таъсиридан муҳофаза қилиш мажбуриятлари юклатилган. Агар ер ости бойлик-ларидан фойдаланиш қоидаларининг бузилиши натижасида одамларнинг касалланишига, ҳайвонот ва ўсимлик дунёсининг нобуд бўлиши-га, фойдали қазилмаларни қазиб олишнинг тўхтатилишига ва бошқа оғир оқибатларга олиб келса, мазкур моддада кўрсатилган жиноят содир этилган деб ҳисобланиши лозим. Ўзбекистон Республикасининг Жиноят Кодексини 197-моддасида белгиланган жиноятнинг субъекти мансабдор шахслар ва фуқаролар ҳисобланади-лар. Мазкур жиноят қасддан ёки эҳтиётсизлик орқасида содир этилиши мумкин. Жиноятнинг объектив томони ҳаракат (ман этилган талабларни содир этиш) ёки ҳаракатсизлик (қонун ҳужжатларида белгиланган мажбуриятларни бажармаслик) билан тавсифланади.

Ўзбекистон Республикасининг Жиноят Кодексининг 198- моддасида экинзор, ўрмон ёки бошқа дов-дарахтларга шикаст етказиш ёки уларни нобуд қилиш учун жиноий жавобгарлик белгиланган. Ушбу модданинг биринчи қисмида оловга эҳтиётсизлик билан муносабатда бўлиш натижасида экинзор, ўрмон ёки бошқа дов-дарахтларга шикаст етказиш ёки уларни нобуд қилиш натижасида кўп миқдорда зарар етказилса ёки бошқа бир оғир оқибатлар вужудга келса, жиноий жавобгарликка тортиш белгиланган.

Ўзбекистон Республикасининг «Ўсимлик дунёсини муҳофаза қилиш ва ундан фойдаланиш тўғрисида»ги Қонунининг 10-моддасига мувофиқ ўсимлик дунёси объектларидан фойдаланиш жойларида юридик ва жисмоний шахслар ёнғин хавфсизлигига риоя этишлари ва ёнишга қарши тадбирларни амалга оширишлари, ёнғин чиққан ҳолларда эса, уни ўчириш чоратадбирларини кўришлари шарт. Худди шундай мажбурият Ўзбекистон Республикасининг «Ўрмон тўғрисида»ги Қонунининг 30 ва 32-моддаларида мустаҳкамланган. Ушбу жиноятнинг объекти ўрмонларда ва ўсимлик дунёси

жойлашган жойлар-да ёнғинга қарши хавфсизликнинг белгиланган талабларидир. Ушбу жиноят-нинг субъекти фуқаро ва мансабдор шахслар бўлиши мумкин. Субъектив томондан бу жиноят фақат эҳтиётсизлик орқасида содир этилади. Объектив томондан, ҳаракат ёки ҳаракатсизлик оқибатида содир этилади. Ушбу моддада кўрсатилган қўп миқдорда зарар етказиш деганда, энг кам иш ҳақининг юз бараваридан уч юз бараваригача миқдордаги зарар тушунилади. Бошқа оғир оқибатлар деганда, дов-дарахтларнинг катта майдонда тиклаб бўлмайдиган даражада нобуд қилиниши тушунилади. Ушбу модданинг иккинчи қисмида ўрмон ёки бошқа дов-дарахтларни қонунга хилоф равишда кесиш, қўп миқдорда зарар етказганлик учун жиноий жавобгарлик белгиланган. Дарахтлар ва бошқа дов-дарахтларни, шу жумладан ўрмонлардан кесиш учун фойдаланиш, ўсимлик дунёсидан махсус фойдаланиш тоифасига киради ва бунинг учун ўрмон хўжалиги ёки табиатни муҳофаза қилиш органлари билан келишилган ҳолда маҳаллий давлат ҳокимияти органларининг рухсатига биноан амалга ошириш мумкин. Ўзбекистон Республикасининг Жиноят Кодексини мазкур моддасида дов-дарахтларни қонунга хилоф равишда кесиш деганда рухсатсиз ёки рухсати бўла туриб, унинг талабларини бузган ҳолда дов-дарахтларни кесиш тушунилади.

Ушбу модданинг иккинчи қисмида кўзда тутилган жиноятнинг объекти ўрмон ва бошқа дов-дарахтларни кесишнинг белгиланган тартибидир. Субъектив томондан, қасддан ёки эҳтиётсизлик айби билан содир этилади. Ушбу жиноят объектив томондан фақат ҳаракат орқали содир этилиши мумкин.

Мазкур модданинг учинчи қисмида экинзор, ўрмон ёки бошқа дов-дарахтларга шикаст етказиш, уларни пайҳон қилиш, нобуд қилиш учун жиноий жавобгарлик белгиланган. Ушбу жиноят экинзор, ўрмон ёки бошқа дов-дарахтларга шикаст етказиш, уларни пайҳон қилиш, нобуд қилиш, ноқонуний равишда мол боқиш ёки молларни ҳайдаб ўтиш, автомобиль ёки қишлоқ хўжалиги ва бошқа техникани ҳайдаб ўтишда ёхуд экинзорларда

курилиш ва бошқа ишларни амалга оширишда содир этилиши мумкин. Ушбу жиноятнинг объекти ўрмонларда ва бошқа экинзорларда мол боқиш ва пичан ўриш, дарахтларни ва бошқа экинзорларни муҳофаза қилишнинг белгиланган тартибидир. Ушбу жиноятнинг субъекти фуқаролар ва мансабдор шахслар ҳисобланади. Мазкур жиноят субъектив томондан қасддан ёки эҳтиётсизлик орқасидан, объектив томондан эса ҳаракат ёки ҳаракатсизлик билан содир этилади.

Мазкур моддада белгиланган жиноятлар оқибатида етказилган зарарни аниқлашда Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 1995 йил 27 июндаги 293-сонли «Ўзбекистон Республикаси ўсимлик дунёсига етказилган зиённи ундириш бўйича миқдорини ҳисоблаш учун таксаларни тасдиқлаш тўғрисида»ги Қарори қўлланилиши лозим.

Ўзбекистон Республикасининг Жиноят Кодексининг 199-моддасида ўсимликлар касалликлари ва зараркунандалари билан курашиш талабларини бузганлик учун жиноий жавобгарлик белгиланган.

«Табиатни муҳофаза қилиш тўғрисида»ги Қонуннинг 42-моддасига мувофиқ юридик ва жисмоний шахслар кимёвий моддаларни сақлаш, ташиш, қўллаш чоғида экология талабларига риоя қилишлари, уларни қўллашнинг зарарли оқибатларини олдини олиш ва бартараф этиш чора-тадбирларини кўришлари шарт. Ўзбекистон Республикасида қўлланилиши рухсат этилган кимёвий моддалар рўйхати Вазирлар Маҳкамаси қошидаги махсус у комиссия томонидан тасдиқланади. Ўсимликлар касалликлари ёки зараркунандалари билан курашиш чора-тадбирлари амалга оширилганда, инсон саломатлигини таъминловчи санитария ва гигиена қоидаларига ҳамда ўсимлик, ҳайвонот дунёси, шунингдек, атроф табиий муҳитнинг бошқа объектларини муҳофаза этиш талабларига риоя этилиши лозим. Хусусан, «Ўсимлик дунёсини муҳофаза қилиш ва ундан фойдаланиш тўғрисида»га Қонуннинг 24-моддасида, «ҳайвонот дунёсини муҳофаза қилиш ва ундан фойдаланиш тўғрисида»ги Қонуннинг 33-моддасида ўсимликларни ҳимоя қилиш воситалари ва бошқа дориларни қўллаш пайтида ўсимлик ҳамда

хайвонот дунёси объектлари ўсадиган (яшайдиган) муҳитни муҳофаза қилиш талаблари ҳисобга олиниши тўғрисидаги қоидаларга риоя этиш мажбурияти мустаҳкамланган. Мазкур жиноятнинг объекти ўсимликлар касалликлари ёки зараркунандалари билан курашиш бўйича белгиланган тартиб ҳисобланади. Ушбу жиноятнинг субъекти фуқаролар ва мансабдор шахслар ҳисобланади. Объектив томондан, ҳаракат билан содир қилинади. Субъектив омондан эса эҳтиётсизлик ёки қасддан содир этилиши мумкин. Ушбу моддада назарда тутилган оғир оқибатлар деб одамларнинг заҳарланиши натижасида касал бўлиш, ўсимлик ва хайвонот дунёси объектларининг кўп миқдорда нобуд бўлишини тушуниш лозим¹.

Ўзбекистон Республикасининг Жиноят Кодекси 200-моддасида ветеринария ёки зоотехника қоидаларини бузиш хайвон ёки паррандалар эпидемия (эпизоотия)сининг тарқалишига, уларни ялпи қирилиб кетишига ёки бошқа оқибатларни келиб чиқишига сабаб бўлганда жиноий жавобгарлик белгиланган. Ўзбекистон Республикасининг 1993 йил 3 сентябрдаги «Ветеринария тўғрисида»ги Қонунининг 12 ва 18-моддаларида ветеринар хизмати ҳамда хайвонлар эгаларининг ветеринария бўйича мажбуриятлари белгиланган. Ветеринария ва зоотехника қоидалари хайвонларни юқумли касалликларининг олдини олиш ёки улар касалликка чалинган тақдирда касалланиш оқибатларини бартараф этиш ҳамда касаллик тарқалишига қарши чора-тадбирларни ўз ичига олади. Хайвонларнинг ялпи касалланиши оқибатида уларнинг маҳсулоти орқали инсонларнинг саломатлигига юқумли бўлган бурцеллёз, салмонеллёз ва бошқа юқумли касалликлар билан зарар етказилиши мумкин. Мазкур жиноятнинг объекти ветеринария ёки зоотехника ишларини амалга оширишнинг белгиланган тартибидир. Ушбу жиноятнинг оғир оқибатларига инсонларнинг юқумли касалликлар билан касалланиши, хайвон ва парранда маҳсулотларининг яроқсиз бўлиши, юқумли касалликларга қарши курашиш учун сарфланган харажатларни киритиш мумкин. Бу жиноят субъектив томондан, қасддан ёки эҳтиётсизлик орқасида содир этилиши

¹ Ўша асар, 107-111-бетлар.

мумкин. Объектив томондан эса, ушбу жиноят ҳаракат ёки ҳаракатсизлик билан содир этилади.

Ўзбекистон Республикасининг Жиноят Кодексининг 201-моддасида хўжалик фаолиятида ўсимликларни ҳимоя қилишнинг кимёвий воситалари, минерал ўғит, ўсиш биостимулятори ёки бошқа кимёвий дориларни ишлаб чиқариш, сақлаш, ташиш ёки улардан фойдаланиш қоидаларини бузганлик учун жиноий жавобгарлик кўзда тутилган. Ўзбекистон Республикасининг «Табиатни муҳофаза қилиш тўғрисида»ги Қонунининг 42-моддасида кимёвий моддаларни ишлаб чиқариш, сақлаш, ташиш, қўллаш чоғида экология талабларига, белгиланган норматив ва қоидаларга риоя қилиш, уларни қўллашнинг зарарли оқибатларини олдини олиш ва бартараф этиш чоратадбирларини кўриш бўйича юридик ҳамда жисмоний шахсларнинг мажбурияти белгиланган. Мазкур моддада белгиланган жиноятнинг объекти хўжалик фаолиятида ўсимликларни ҳимоя қилишнинг кимёвий моддаларни ишлаб чиқариш, сақлаш, ташиш ёки улардан фойдаланишнинг белгиланган қоидалари ҳисобланади. Ушбу жиноятнинг субъекти бўлиб фуқаролар ва мансабдор шахслар ҳисобланадилар. Объектив томондан, бу жиноят ҳаракатсизлик ёки ҳаракат билан содир этилади. Ушбу жиноят субъектив томондан қасддан ёки эҳтиётсизлик орқасида содир этилади. Мазкур моддада кўзда тутилган оғир оқибатларга одамларнинг оммавий касалланиши, ҳайвонларнинг қирилиб кетиши, ҳосиллар ва экинларнинг нобуд бўлишини, ичимлик сувининг заҳарланишини киритиш мумкин.

Ўзбекистон Республикасининг Жиноят Кодексининг 202-моддаси ҳайвонот ва ўсимлик дунёсидан фойдаланиш тартибини бузганлик учун жиноий жавобгарликни белгилайди. Ушбу модданинг биринчи қисмига мувофиқ овчилик, балиқчилик, ноёб ҳайвонларнинг ёки шифобахш, озиқовқат ва декоратив ўсимликлардан ёхуд алоҳида муҳофаза қилинадиган ҳудудларда ҳайвонот ва ўсимликдан фойдаланиш тартиби ва шартларини бузганлик учун жиноий жавобгарлик белгиланган. Мазкур жиноят, агар анча миқдорда (энг кам иш ҳақининг ўттиздан юз бараваригача) зиён етказилса,

тугалланган деб ҳисобланади. Мазкур моддада кўзда тутилган қоидалар Ўзбекистон Республикасининг «Ўсимлик дунёсини муҳофаза этиш ва улардан фойдаланиш тўғрисида»ги, «Ҳайвонот дунёсини муҳофаза этиш ва улардан фойдаланиш тўғрисида»ги, «Ўрмон тўғрисида»ги Қонунларида, Вазирлар Маҳкамасининг 1991 йил 10 апрель 95-сонли Қарори билан тасдиқланган «Ўзбекистон Республикаси ҳудудида ов қилиш, овчилик-балиқ овлаш хўжалигини юритиш тўғрисида»ги Низомида, Табиатни муҳофаза қилиш давлат қўмитаси тасдиқлаган «Ўзбекистон Республикаси ҳудудида ов қилиш ва балиқ тутиш қоидалари»да ўз аксини топган. Ҳайвонот ва ўсимлик дунёсидан фойдаланиш-нинг умумий талабларига рухсатнома асосида мақсадли ҳамда рухсатномада кўзда тутилган миқдор ва турларда фойдаланиш киради.

Агар ҳайвонот ва ўсимлик дунёсидан фойдаланиш қоидаларини бузиб, Қизил китобга киритилган объектлардан фойдаланиш ёки катта миқдорда (энг кам иш ҳақининг ўттиз бараваридан юз бараваригача) зиён етказилса, ёхуд бир гуруҳ шахслар томонидан олдиндан тил бириктириб содир этилса, Ўзбекистон Республикасининг Жиноят Кодексининг 202-моддаси иккинчи қисми билан квалификация қилиниши лозим. Қизил китобни юритиш тартиби Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 1992 йил 9 мартдаги 109-сонли «Ўзбекистон Республикасининг Қизил китоби тўғрисида»ги қарори билан белгиланган.

Агар ов қилиш, балиқ тутиш ёхуд ҳайвонот ва ўсимлик дунёсидан фойдаланишнинг бошқа қоидалари хавфли рецедивист томонидан шахснинг ўз хизмат мавқеидан фойдаланиб; ер, сув ёки ҳавода ишлатиладиган механизация-лашган воситалардан фойдаланиб; портлаш қурилмалари, захарли кимёвий моддалар ёки бошқа ялпи қириб юборадиган усулларни қўллаб, уюшган гуруҳ томонидан, жуда кўп (энг кам иш ҳақининг уч юз баравардан ортиқ бўлган) миқдорда зарар етказиб содир этилса, бу жиноят мазкур модданинг учинчи қисми билан квалификация қилинади. Бу жиноятнинг объекти ҳайвонот ва ўсимлик дунёсидан фойдаланишнинг

белгиланган тартиби ҳисобланади. Бу жиноятлар фуқаро ва мансабдор шахслар томонидан содир этилиши мумкин. Ушбу жиноят қасддан содир этилади. Объектив томондан, ҳаракат билан тавсифланади.

Ўзбекистон Республикасининг Жиноят Кодексининг 203-моддасида сув ёки сув ҳавзаларидан фойдаланиш шартларини бузганлик учун жиноий жавобгар-лик белгиланган. Сув ва сув ҳавзаларидан фойдаланиш шартлари «Табиатни муҳофаза қилиш тўғрисида»ги Қонуннинг 19-моддасида, «Сув ва сувдан фойдаланиш тўғрисида»ги Қонуннинг 12-15,17, 30, 35 ва бошқа моддаларида ҳамда Вазирлар Маҳкамасининг 1993 йил 3 августдаги 385-сонли «Лимитлан-ган сувдан фойдаланиш тўғрисида»ги Қарорида кўзда тутилган. Сув ва сув ҳавзаларидан фойдаланиш қоидаларини бузишга қуйидагилар қиради: ўзбошимчалик билан сувдан фойдаланиш, лимитларга риоя қилмасдан сув олиш, сувларнинг ифлосланиши, булғаланиши ҳамда уларни зарарли таъсирининг олдини олувчи қурилма ва мосламаларсиз корхона ёки бошқа объектларни ишга тушириш, сувдан хўжасизларча фойдаланиш, сув-хўжалик иншоотлари ва қурилмаларини бузиш ҳамда улардан фойдаланиш қоидаларини бузиш ва бошқалар. Мазкур жиноятнинг объекти сув ва сув ҳавзаларидан фойдаланишнинг белгиланган тартиби. Унинг субъекти фуқаро ва мансабдор шахслар ҳисобланади. Субъектив томондан, бу жиноят қасддан ёки эҳтиётсизлик оқибатида содир этилади. Объектив томондан, бу жиноят ҳаракат ёки ҳаракатсизлик орқасида содир қилиниши мумкин.

Ўзбекистон Республикасининг Жиноят Кодексининг 204-моддасига мувофиқ, алоҳида муҳофаза қилинадиган табиий ҳудудларнинг ҳуқуқий ҳолатини бузганлик учун жиноий жавобгарлик белгиланган. Алоҳида муҳофаза қилинадиган табиий ҳудудларнинг ҳуқуқий ҳолати Ўзбекистон Республика-сининг «Алоҳида муҳофаза этиладиган табиий ҳудудлар тўғрисида»ги Қонунда ва ҳар бир кўриқхона, миллий, табиий боғлар, буюртмали кўриқхона, табиий ёдгорлик ва бошқа алоҳида муҳофаза этиладиган табиий ҳудудлар тўғрисидаги низомларда акс эттирилган.

Алоҳида муҳофаза этиладиган табиий ҳудудлар-нинг ҳуқуқий ҳолати, уларда табиий ресурслардан фойдаланишнинг ман қили-ниши ёки чекланиши ва уларни муҳофаза этишнинг каттароқ талаблари билан тавсифланади. Мазкур моддада кўзда тутилган жиноятнинг объекти алоҳида муҳофаза этиладиган ҳудудларнинг ҳуқуқий ҳолати ҳисобланади. Ушбу модда-нинг биринчи қисмида кўрсатилган жиноятлар кўп миқдорда (энг кам иш ҳақининг юздан уч юзгача бараварида) зиён етказилса ёки ноёб ўсимлик ва ҳайвонот дунёсининг турларининг камайиб кетиши, уларнинг табиий шароит-ларини ўзгариши каби оқибатлар вужудга келса, тугалланган ҳисобланади.

Жиноят Кодексининг 204-моддаси иккинчи қисмида назарда тутилган жиноят алоҳида муҳофаза қилинадиган ҳудудларда табиий объектларни қасддан нобуд қилиб ёки шикастлантириб, кўп миқдорда зарар етказилса, ёхуд алоҳида муҳофаза этиладиган ҳудуднинг ўз ноёб хусусияти ва қимматлилигини йўқотса ёки бошқа оғир оқибатларга олиб келса, содир этилган ҳисобланади. Мазкур моддада кўрсатилган жиноятнинг субъекти фуқаролар ва мансабдор шахслар ҳисобланади. Алоҳида муҳофаза қилинадиган ҳудудларнинг ҳуқуқий ҳолатини бузиш ҳаракат ёки ҳаракатсизлик оқибатида, қасддан ёки эҳтиётсизлик билан содир этилади.

Ўзбекистон Республикасининг Жиноят Кодексининг 229-моддаси ер участкаларини ўзбошимчалик билан эгаллаб олиш учун жиноий жавобгарликни белгилайди. Агар айбдор шахс Ўзбекистон Республикасининг Маъмурий жавобгарлик тўғрисидаги кодексининг 60-моддаси бўйича ўзбошимчалик билан ер участкасини эгаллаб олиш учун жавобгарликка тортилган бўлиб, мазкур ҳуқуқбузарликни бир йил мобайнида такроран содир этса, у жиноят содир этган деб ҳисобланади. Мазкур жиноят субъекти фуқаролар ва мансабдор шахслар ҳисобланадилар. Жиноятнинг субъектив томони қасддан содир этилиши билан ифодаланади. Ушбу жиноятнинг объектив томони фақат ҳаракат билан содир этилиши мумкин.

«Табиий ресурслардан оқилона фойдаланмаслик ва уни ифлослантириш натижасида атроф табиий муҳитга экологик ва иқтисодий зарар етказилади.

Иқтисодий зарар табиий объектларнинг nobуд бўлиши, бузилиши, йўқ бўлиб ёки камайиб кетиши ҳақида табиий ресурслардан фойдаланувчиларнинг хўжалик манфаатларига зиён етказилиши билан намоён бўлади. Масалан, сувларнинг ифлосланиши оқибатида сув ҳавзасида балиқлар nobуд бўлади, ушбу сув ичимлик ва қишлоқ хўжалик мақсадларида фойдаланишга яроқсиз бўлиб қолиши оқибатида бошқа сув манбаларидан фойдаланиш ёки сувларни тозалаш учун қўшимча сарф-харажатларни келтириб чиқаради.

Экологик зарар табиий шароитнинг ёмонлашуви, табиий объектларнинг сон ва сифат жиҳатдан салбий ўзгаришлари орқали намоён бўлиб, инсонларнинг тоза, соғлом ва қулай табиий муҳитга бўлган ҳуқуқлари бузилади. Масалан, атмосфера ҳавосининг ифлосланиши оқибатида одамларнинг яшаш шароити ёмонлашиб, уларнинг соғлиғига зарар етказилиши мумкин. Экологик зарар инсонларнинг соғлиғига ҳамда келажак авлодлар саломатлиғига зиён етказиши мумкин»¹.

Юқорида қайд этиб ўтилган фикрларнинг ҳаммаси ҳуқуқий билим ва маданиятли бўлиш, қонунчилик асосларидан хабардорлик демократик давлат ва фуқаролик жамияти қуришнинг зарур шартларидан бири эканлигини кўрсатиб турибди.

4. Маънавий ва ҳуқуқий баркамоллик–жамият тараққиёти кафолати

Илғор миллат ва ривожланган давлат бўлишнинг зарур шартларидан бири-аклий ва жисмоний, маданий ва маънавий, ахлоқий, ғоявий-сиёсий ва ҳуқуқий жиҳатдан ҳар томонлама етук, баркамол инсонларга эга бўлишдир.

Маънавий-маърифий жиҳатдан етук инсон, иродаси мустаҳкам, эътиқоди юксак, виждон амри билан яшайдиган шахс, баркамол авлод ҳар қандай давлат, халқ ва миллатнинг энг катта бойлиги, қудратли салоҳият

¹ Экология ҳуқуқи. М.Б.Усмонов, М.Ҳ.Рустамбоев, Ж.Т.Холмўминов. Олий ўқув юртларининг ҳуқуқшунослик мутахассислиги бўйича таълим олаётган талабалари учун дарслик. Т., Тошкент Давлат юридик институти 2001, 112-113-бетлар.

манбаидир.

Мамлакатимиз Президенти томонидан таъкидланиб келинаётганидек, **«Сир эмаски, ҳар қайси давлат, ҳар қайси миллат нафақат ер ости ва ер усти табиий бойликлари билан, ҳарбий қудрати ва ишлаб чиқариш салоҳияти билан, балки бирин-чи навбатда ўзининг юксак маданияти ва маънавияти билан кучлидир»¹.**

Одамлари, фуқаролари билимли-заковатли, уддабурон, ғоявий-сиёсий жиҳатдан зийрак ва хушёр, тадбиркор, ҳар томонлама етук бўлган жамият ҳар қандай ислоҳотларга қодир бўлади ва ҳар қандай муаммо ҳамда қийинчиликларни енга олади. «Лўнда қилиб айтганда,—дейди Президент,— бугунги кунда олдимизда қўйган буюк мақсадларимизга, эзгу ниятларимизга эришишимиз, жамиятимизнинг янгиланиши, ҳаётимизнинг тараққиёти ва истиқболи амалга оширилаётган ислоҳотларимиз, режаларимиз-нинг самараси тақдири—буларнинг барчаси, авваламбор, замон талабларига жавоб берадиган юқори малакали, онгли мутахассис кадрлар тайёрлаш муаммоси билан чамбарчас боғлиқлигини барчамиз англаб етмоқдамиз.

Шу билан бирга, ҳаммамиз яна бир ҳақиқатни англаб етмоқдамиз. Фақатгина чинакам маърифатли одам инсон қадрини, миллат қадриятларини, бир сўз билан айтганда, ўзлигини англаш, эркин ва озод жамиятда яшаш, мустақил давлатимизнинг жаҳон ҳамжамиятида ўзига муносиб, фидоийлик билан курашиши мумкин»².

Мустақил ва эркин фикрлайдиган, онгли яшайдиган, ўз ҳақ-ҳуқуқларини яхши танийдиган, ўз кучи ва ақлига ишонадиган, маънавий-ахлоқий етук, баркамол бўлган авлодни, мустақил фикрлашга қодир, жасоратли, фидойи ва ташаббускор кишиларни тарбиялаб етказадиган халқ ва миллат келажакка кўз, катта ишонч, умид ва ихлос билан қарай олади. Фуқароларини ана шундай ноёб хислат ва фазилат соҳиблари қилиб шакллантирган давлатнинг истиқболи порлоқ бўлади.

¹ Ислом Каримов. Хавфсизлик ва барқарор тараққиёт йўлида. 6-жилд. Т.:«Ўзбекистон», 1998, 326-бет.

² Ўша асар, 325-бет.

Мамлакат куч-қудрати аҳолининг сони билан эмас, балки одамларнинг интеллектуал салоҳияти, замонавий билим асосларини, техника ва технологияларни, кўплаб хорижий тилларни эгаллаганлиги, ғоявий-сиёсий етуклиги, ҳуқуқий билимдонлик ва маданиятлилик даражаси, иродасини мустаҳкамлиги, иймон-эътиқодининг бутлиги, ўз шахсий манфаатларини халқ, Ватан манфаатлари билан уйғун ҳолда кўра олиши, элим деб, юртим деб яшаши, фаолият кўрсатиши билан кучлидир. Ўзбекистон давлати ҳозирги пайтда ўз олдига ана шундай олий мақсадни қўйиб келажак сари интилмоқда.

Президент Ислом Каримовнинг «Ўзбекистон XXI асрга интилмоқда» асарида белгилаб берилганидек, «Эркин фуқаро маънавиятини, озод шахсни шакллантириш масаласи олдимизда турган энг долзарб вазифадир. Бошқача айтганда, биз ўз ҳақ-ҳуқуқларини танийдиган, ўз кучи ва имкониятларига таянадиган, атрофида содир бўлаётган воқеа-ҳодисаларга мустақил муносабат билан ёндашадиган, айтилишича замонда шахсий манфаатларини мамлакат ва халқ манфаатлари билан уйғун ҳолда кўрадиган эркин, ҳар жихатдан баркамол инсонларни тарбиялашимиз керак»¹.

Инсон камолоти миллат ва мамлакат тараққиётига асос бўлади. Ақл-заковатли, юксак маънавиятли кишиларни тарбиялай олинса Ўзбекистон давлат мустақиллиги барқарор бўлади, юртимизда фаровонлик ва тараққиёт қарор топади, олдимизда турган буюк мақсадларга эришамиз. «Олдимизда мустақил буюк давлат қуришдек мураккаб ва шарафли вазифа турган бир пайтда бу маънавий қадриятларнинг аҳамияти минг карра ортади. Нега деганда, ҳар қандай улуғ мақсадларга етишиш, янги жамият, фаровон турмуш қуриш, инсон зотиға муносиб гўзал ҳаёт барпо этиш, аввало, шу жамият аъзолари бўлган комил одамларға, келажак баркамол авлодиға боғлиқдир»².

Камолотға эришган инсон деганда мукаммал тарбияли, бошқаларға такаббурлик қилмайдиган, ҳеч кимға ҳақорат кўзи билан қарамайдиган, ёлғон

¹ Ислом Каримов. Биз келажагимизни ўз қўлимиз билан қураимиз. 7-жилд. Т.: «Ўзбекистон», 1999, 381-бет.

² И.А.Каримов. Истиқлол ва маънавият. Т.: «Ўзбекистон», 1994, 127-бет.

сўзламайдиган, ростгўй, бағрикенг, саховатли, мурувватли одам кўз ўнгимизда гавдаланади.

Камолотга эришган инсон инсонлар ичра энг сараси, аъло хулқлиси, ўзидан катталарга хурмат-эътиборли, кичикларга шафқатли ва марҳаматли, кулар кўзли, ширин сўзли ва хушмуомалалисидир.

Камолотга эришган, маданиятли, маънавиятли инсон ваъдасига вафо қилади, омонатга хиёнат қилмайди, бировларни доғда қолдирмайди, сўзида собит туради, иғво, ғийбат, мунофиқликдан ўзини сақлайди, ёмон йўллардан, ярамас ишлардан, ножўя ҳаракатлардан ўзини тияди. Бундай инсон ота-онасининг хурматини бажо келтиради, уларни ўзидан рози қилишга саъй-ҳаракат қилади, фарзандлари, бутун оила аъзоларига меҳрибонлик кўрсатади, қариндош-уруғларидан алоқасини узмайди, маҳалла-кўйи, қишлоқдошлари, жамоаси, хулласи калом, теварак-атрофини ўраб олган жамики инсонлар фаровонлиги ҳақида қайғуради. Уларга меҳр-муҳаббатли бўлади, улардан хизматини аямайди, мурувватини таъна қилмайди, одамларга яхшилик қилиш, эзгулик кўрсатишни инсонийлик бурчи, вазифаси, масъулияти деб билади ва фахрланади.

Маънавий-ахлоқий баркамол инсон элим-юртим, халқим, миллатим деб куйиб-ёниб яшайди. Ватани тараққиёти ва истиқболи учун озми-кўпми ҳисса қўшишни фахр-ифтихор, шон-шараф, олий бахт деб чуқур ҳис этади. Ватанини саждагоҳ каби муқаддас деб билади, Ватан туйғуси, Ватан ишқи, Ватан меҳр-муҳаббати билан тўлиб-тошиб яшайди.

Ўзлигини англаб етган ҳар бир инсон миллий қадриятларни, анъаналарни ва урф-одатларни, бобокалонларининг дурдона сўзларини, диний, дунёвий, фалсафий таълимотларини, ҳикматларини оби-кавсардек эъзозлайди, улардан ўзи учун таълим-тарбия, муҳим ҳаётий сабоқ, йўл-йўриқ олади.

Ўз насл-насаби, кечмиш тарихи, бой маданий-маънавий мероси билан фахрланиш, миллий расм-русмларини, оилавий анъаналарини авайлаб сақлаш ва бойитиш, ота-боболарининг муборак номларига доғ туширмасликка

интилиш, ўз меҳнати, ақл-идрок ва тафаккури, интеллектуал салоҳияти билан аждодлари обрўсини туширмасликка ҳаракат қилиш, одамларнинг ҳурмат-эҳтиромига сазовор бўлиш инсоннинг камолотга етганлигининг муҳим белгиларидандир.

Маънавий баркамолликнинг маъно-мазмуни айтиб ўтилганлардангина иборат эмас. «Ўзбекистонга, унинг ери, табиатига, бу ерда яшаётган халқларга муҳаббат, ўлканинг тарихи, маданияти, анъаналарини теран билиб олишга интилиш, республиканинг қудрати ва ютуқларидан фахрланиш, халқимиз қисматига тушган қийинчиликлар учун қайғуриш»¹ ҳам инсон маънавий камолотининг намоён бўлиш шаклларида бўлиб ҳисобланади.

Бунга яна Асосий Қонунимиз - Ўзбекистон Республикаси Конституциясини ҳурмат қилиш ва унга садоқат намуналарини амалда кўрсатиш, шунингдек, мустақилликнинг муқаддас рамзлари—Давлат Герби, Давлат Байроғи, Давлат Мадҳиясини Ўзбекистон халқларининг шон-шарафи, ғурури, маънавиятининг энг муҳим тимсоллари сифатида эъзозлаш ҳам киради.

Инсонпарварлик, халқпарварлик туйғуларини ўзида мужассам этиш, ўз халқини, миллатини бутун жаҳон ҳамжамиятида тенглардан бири сифатида чуқур ҳис қилиш, унинг билан чексиз фахрланиш—булар инсонни камолотга эришганлигининг кўринишларидан биридир.

Маънавий баркамолликни сўзнинг кенг маъносида олганда яна инсон ижтимоий-маънавий, сиёсий, ҳуқуқий, ахлоқий, ақлий ва жисмоний фаолият соҳасидаги барча томонлари, қобилиятлари ва истеъдодларининг ривожланиши ва рўёбга чиқиши ҳам деб тушунмоқ лозим.

Ҳар томонлама ривожланиш, камолотга эришиш—инсоннинг ижодий кучлари, барча қобилият, иқтидор, истеъдод ва салоҳиятлари рўёбга чиқиши, гуллаб-яшнаши, ишга солинишидир. Маълумки, инсондаги қобилият ва салоҳиятдан тўла фойдаланилган тақдирдагина у ривожланади, камолотга

¹ Ислом Каримов. Ўзбекистон: миллий истиқлол, иқтисод, сиёсат, мафкура. 1-жилд, Т.: «Ўзбекистон», 1996, 83-бет.

эришади, шундагина жамият тараққий этади, миллат ўсади.

Инсон камолоти—бу ҳам ақлий ва жисмоний, ҳам ғоявий-сиёсий-ҳуқуқий, ҳам маданий-маънавий ривожланишнинг узвий бирлигидир. Уларнинг ҳар бири алоҳида олганда инсон баркамоллигининг муҳим бир жиҳатини ташкил этади.

Агар инсон фақат жисмоний жиҳатдан ривожланган бўлса-ю, аммо ақлий, ахлоқий, ҳуқуқий, эстетик, бадиий, ғоявий-сиёсий, маданий-маънавий жабҳаларда камолотга эришган бўлмаса, уни ҳар томонлама эмас, бир томонлама ривожланган дейиш мумкин. Ана шу жиҳатдан олганда Президент Ислом Каримовнинг Олий Мажлис биринчи сессиясида «Ўзбекистоннинг сиёсий-ижтимоий ва иқтисодий истиқболининг асосий тамойиллари» маърузасидаги ушбу фикрлари алоҳида аҳамиятга эга: **«Биз соғлом авлодни тарбиялаб, вояга етказишимиз керак. Соғлом киши деганда фақат жисмоний соғломликни эмас, балки шарқона ахлоқ-одоб ва умумбашарий ғоялар руҳида камол топган инсонни тушунамиз».**

Нафақат ўз халқи ва миллати, балки умуминсоният олдидаги бурчини англаш, миллий ва умуминсоний қадриятларга содиқлик, умумбашарият бахтини ўз бахти деб билиш ҳам инсон маънавий камолотининг муҳим белгисидир.

Маънавий камолотга эришган инсон ўзининг савобли ишлари билан кечирган ҳаётидан рози кетади. Хуллас, «Комил инсон деганда биз, аввало, онги юксак, мустақил фикрлай оладиган, хулқ-атвори билан ўзгаларга ибрат бўладиган билимли, маърифатли кишиларни тушунамиз. Онгли, билимли одамни олди-қочди гаплар билан алдаб бўлмайди. У ҳар бир нарсани ақл, мантиқ тарозисига солиб кўради. Ўз фикр-ўйи, хулосасини мантиқ асосида курган киши етук одам бўлади»¹.

Ислом Каримов асарларида баён этилган илмий-назарий қоидалар ва хулосаларга асосланиб айтадиган бўлсак, маънавий баркамол инсоннинг

¹ Ислом Каримов. Биз келажагимизни ўз қўлимиз билан қурамиз. 7-жилд, Т.: «Ўзбекистон», 1999, 134-бет.

асосий белгилари инсонпарварлик, халқпарварлик, ватанпарварлик, билимдонлик, меҳнатсеварлик, оқилу-донолик, ҳалоллик, тўғрилиқ, халққа, Ватанга, инсонга муҳаббат ва садоқат, катталарга ҳурмат ва кичикларга шафқат, ота-онани ҳурматлаш, табиатни асраб-авайлаш, миллий ва умуминсоний қадриятларга содиқлик, элим, юртим деб қуйиб-ёниб яшаш ва фаоллик, ўзлигини англаш ва бошқа шунга ўхшашлардан иборат.

Маънавий баркамол инсон ҳақидаги фикр-мулоҳазалар, ғоялар, таълимотлар, ижтимоий-сиёсий, фалсафий фикрлар тарихда куни кеча пайдо бўлган эмас. У ўзининг узоқ тарихи ва қадимий илдиэларига эга. Дарҳақиқат, кишилик жамияти тарихининг бирон-бир босқичида инсоннинг тақдирига бефарқ қараган, унинг дардига дардкашлиқ, қайғусига ҳамдардлик қилмаган, бахт-истикболи ва камолоти учун жон қуйдирмаган биронта ҳам файласуфу ҳуқуқшунос, олиму уламо, давлат арбоби бўлган эмас.

Инсонни шарафлаш, ҳар замон ва ҳар лаҳзада улуғ ва мукаррамлигини унинг ўзига эслатиш, ёвуз, қабих ишлар ва ножўя қилиқлардан сақланиб туриш, шу тариқа комил инсоннинг ўзига хос ахлоқ кодексини—таълимотлар тизимини ишлаб чиқиш ва ўз асарларида акс эттириш борасида Шарқ мутафаккирлари бебаҳо ишларни амалга оширганлар.

Комил инсон ҳақидаги масала Шарқ фалсафасида азал-азалдан катта ўрин тутиб келганлигини Ислон Каримов Республика Олий Мажлисининг биринчи анжуманидаги маърузасида шундай ифодалайди: «Қадимги аждодларимиз комил инсон ҳақида бутун бир ахлоқий талаблар мажмуасини, замонавий тилда айтсак, Шарқона ахлоқ Кодексини ишлаб чиққанлар».

Абу Наср Фаробий, Абу Али ибн Сино, Абу Райҳон Беруний, Имом Исмоил Бухорий, Аҳмад Яссавий, Амир Темур, Навоий, Ҳусайн Воиз Кошифий, Бобур, Абдулқодир Бедил сингари буюк алламоларнинг илмий-фалсафий, диний-ахлоқий меросларига назар ташласак, маънавий баркамол инсонлар, уларнинг хислатлари, фазилатлари ҳақида бутун бир ахлоқий талаблар мажмуаси, Шарқона ахлоқ Кодекси ишлаб чиқилганлигини кўрамиз.

Инсон шунчалик улуғлиги, буюк ақл-заковати билан мўъжизалар яратишга қодир бўлгани ҳолда яна нима сабабдан тубан ишларга қўл уради, хирсу нафс домига тушиб ўзини хароб этади, деган саволлар Шарқ мутафаккирлари қалбини қадимдан безовта қилиб келган. Шунинг учун ҳам буюк тафаккур даҳолари инсоннинг ўзини-ўзи англаши, ўзини камол топтириши, тарбияланиб, ноқисликлар ва иллатлардан халос бўлиши масаласига ўз асарларида жиддий эътибор берганлар. «Шарқ мутафаккирлари наздида инсонда икки асос мавжуд: бир томондан, у–илоҳий, руҳий қудрат, иккинчи томондан, моддий, ҳайвоний қувват. Ҳайвоний қувват деганда олимларимиз табиатдаги тўрт унсурни, яъни: тупроқ, сув, ҳаво, оловни англаганлар. Бир-бирига зид бўлган бу тўрт унсур айна вақтда бир-бири билан мувофиқ келиб, барча биологик қувватларни ҳаракатга келтиради. Тирик мавжудотнинг бари шу тўрт унсур ҳикматидан иборат, аммо инсонда қолган тирик мавжудотлардан фарқли ўлароқ руҳи нотика, яъни илоҳий руҳ бор... Инсондаги ана шу илоҳий руҳ ҳамиша унинг табиий асоси, яъни тўрт унсурдан иборат жисми билан курашади. Руҳ қанча юксалса, у шунча мартабаларга эришаверади ва Мутлақ моҳият томон бораверади... Инсон руҳи Мутлақ руҳнинг бир қисми бўлганлиги боис у моддий тубанликни тарк этиши, Илоҳ сари парвоз қилиши керак. Бунинг учун инсон ўз Инсонлигини идрок этиб, ботиний оламини поклаб, маърифат нурларига тўлдириб бориши шарт»¹.

Шарқ фалсафасида, хусусан, тасаввуф таълимотида комил инсонлар ўзида одиллик, оқиллик, фозиллик, фақирлик, инсофу диёнатни жо қилган, пок еб, пок яшаган, ҳаром-харишдан жирканган, барча дунёвий ва илоҳий билимларни эгаллаган, файзу кароматдан сероб, қалби эзгу туйғуларга лиммо-лим покиза зотлар сифатида эъзозланган.

Атоқли олим Н. Комилов комил инсон ҳақида тасаввуф таълимоти моҳияти устида фикр юритиб, унда тўрт малак–Жаброил, Мекоил, Исрофил

¹ Нажмиддин Комилов. Камолот илми.-Комил инсон ҳақида тўрт рисола. Т., «Маънавият», 1997, 4-бет.

ва Азроил хислати, Хизрнинг пайғамбарлиги, офтобнинг саховати мавжуд деб тасаввур этадилар, дейди. У яна давом этиб шундай ёзади: «Комил инсон, шундай қилиб одамзод орзу қилган жамики эзгу хислатларнинг ифодачиси, у гўё Мутлақ илоҳ билан инсоният ўртасида восита бўлувчи муқаддас хилқат. Бундай мартабага мушарраф инсонларни валиуллоҳ, қибла, қутб, ғавс (мадакдор), автод (устунлар), абдол (бадал қилинган) деб ҳам улуғлаганлар. Мўътабар китобларда нақл қиладиларким, дунё шундай зотлар туфайли барқарор ва осойиштадир... Дунёнинг тинчлиги ва фаровонлиги, инсоният бутунлиги ҳақиқатдан ҳам, доно ва оқил, пок ниятли одамлар фаолиятига боғлиқ. Яъни илоҳий поклик ва нафосат, эътиқод ва тафаккур бизни балоқазолардан асрайди, ҳаётни авайлаб, сақлаб туради»¹.

Шу боисдан ҳам Шарқ мутафаккирлари комил инсон жамики инсонларнинг мукаммали, яъни одамийлар одамийси эканлиги ҳақидаги концепцияни ишлаб чиққанлар, инсоннинг камолот йўлини илмий ёритганлар. Буни буюк мутафаккир Абу Наср Фаробий таълимоти мисолида кўриш мумкин. Инсоннинг яшашдан асл мақсади завқли-лаzzатли, ҳузурҳаловатли, бахтли-саодатли умр кечиришдан иборатдир, деган ғоя унинг фалсафий таълимотида устуворлик қилади. Шу боис ул зот «Инсоннинг моҳияти ҳақиқий бахт-саодатга эришув экан, инсон бу мақсадни ўзининг олий ғояси ва истагига айлантириб, бу йўлда барча имкониятлардан фойдаланса, у бахт-саодатга эришади»², - деб уқтирган эди.

Фаробийнинг таъкидлашича, инсон, аввало, бахт-саодатнинг нима ва нималардан иборатлигини тушуниши, унга эришувни ўзига олий мақсад қилиб олиши, кейин унга олиб борадиган иш-амал ва воситалар нималардан иборатлигини билиши зарур. У инсонлар жамоасисиз одамлар бахтли-саодатли бўлиши мумкин эмаслигини бундан минг йил нарида туриб башорат қилган эди: «Ҳар бир инсон ўз табиати билан шундай тузилганки, у яшаш ва олий даражадаги етукликка эришмоқ учун кўп нарсаларга муҳтож бўлади, у

¹ Нажмиддин Комилов. Тасаввуф. Биринчи китоб. Т., «Ёзувчи», 1996, 143-144-бетлар

² Абу Наср Фаробий. Фозил одамлар шахри. Т.: Абдулла Қодирий номидаги халқ мероси нашриёти, 1993, 188-бет.

бир ўзи бундай нарсаларни қўлга кирита олмайди, уларга эга бўлиш учун инсонлар жамоасига эҳтиёж туғилади. Шу сабабли яшаш учун зарур бўлган, кишиларни бир-бирларига етказиб берувчи ва ўзаро ёрдамлашувчи кўп кишиларнинг бирлашуви орқалигина одам ўз табиати бўйича интиланган етукликка эришуви мумкин. Бундай жамоа аъзоларининг фаолияти бир бутун ҳолда уларнинг ҳар бирига яшаш ва етукликка эришув учун зарур бўлган нарсаларни етказиб беради. Шунинг учун инсон шахслари кўпайдилар ва ернинг аҳоли яшайдиган қисмига ўрнашдилар, натижада, инсон жамоаси вужудга келди»¹.

Ҳар бир инсоннинг туғма табиатида, - алломанинг фикрича – ўзидан бошқа кишилар билан доимий равишда муносабатда бўлиш, ўзаро алоқа қилиш ҳиссиёти бор. Камолотга эришувда инсон бошқаларнинг кўмаклашувларига ва улар билан бирлашувга муҳтождир. Мана шу кўмаклашув ва бирлашув жараёнида инсон ўзининг мақсадига эришади, камолотга етади.

Фаробийнинг тасаввуридаги ҷамиятнинг ҳар бир аъзоси мансаби, тутган ўрни, яъни ким бўлишидан қатъи назар фозил-маънавиятли, маърифатли инсондир. Фозил инсон ўз давлатининг қонун - қоидаларини яхши билади, унга амал қилади, фикрлайди, лозим бўлганда Ватани учун жон фидо қилади. Унда шарқона назокат, меҳр-оқибат мужассамдир.

Комил инсон ҳақидаги фалсафий ғоялар Шарқнинг буюк мутафаккири Абу Али ибн Сино таълимотида ҳам катта ўрин эгаллайди. Унинг «Даволаш китоби», «Тиб қонунлари китоби», «Адолат китоби», «Донишнома», «Нажот», «Саломон ва Ибсол» номли нодир асарларида инсон камолотида илм асосларини эгаллашнинг, одамлар ўртасидаги ўзаро ҳамкорлик ва ҳамжиҳатликнинг, оила таълим-тарбиясининг, нафси покиза тутишнинг, очкўзлик, ўғрилик, бўҳтон, тухмат, алдамчилик қилмасликнинг аҳамияти ҳақидаги фалсафий масалалар ўз ифодасини топган.

¹ Ўша асар, 186-бет.

«Шифо» китобида айтишича, киши бошқаларнинг эҳтиёжини қондириш учун яшайди, меҳнат қилади, ўз навбатида бошқалар ҳам шундай фаолият кўрсатади. Биров кўчат ўтқазади, биров озиқ-овқат тайёрлайди, биров кийим-кечак, бошқа биров яна бошқа хил, кўпчилик учун зарур бўлган юмушни бажаради. Шундай қилиб, ҳар бир киши жамият аъзолари учун ижтимоий фойдали меҳнат билан машғул бўлади. Шу тариқа камолотга эриша бошлайди.

Абу Али Ибн Сино тўғри сўзлаш ва тўғри ишлашни, ҳалол, пок меҳнат қилишни, ҳаммага инсоф, адолат билан муомала қилишни, нафсга берилмасликни, олим-фозиллар билан суҳбатлашишни, катталарнинг иззат-ҳурматларини бажо келтиришни, чин ва самимий дўстликни, муҳтожларга ёрдам бериш ва инъом эҳсон этишни унутмасликни ҳамма эзгуликларнинг манбаи, ҳақиқий инсонийлик белгисидир, деб айтган эди.

Комил инсон, унинг асосий хислат ва фазилатлари ҳақидаги масалалар XII-XIII асрлар давомида яшаган Фаридиддин Аттор, Султон Валлад, Азизиддин Насафий каби улуғ сиймолар асарларида ҳам алоҳида ўрин эгаллайди.

Азизиддин Насафий «Комил инсон» рисоласида инсонга қуйидагича таъриф беради: «Билгилки, комил инсон деб шарият, тариқат ва ҳақиқатда етук бўлган одамга айтадилар, агар бу иборани тушунмасанг, бошқа ифода билан айтайин: билгилки, комил инсон шундай инсондирким, унда қуйидаги тўрт нарса камолга етган бўлсин: яхши сўз, яхши феъл, яхши ахлоқ ва маориф... Бу сифатлар билан зийнатланган одам ёлғон, риё ва бадкорликдан чекинади, ҳамма вақт эзгу ният билан эзгу ишларга тайёр туради... Кимки ўзида шу сифатларни камол топтирса, у камолотга эришади»¹.

Ҳазрат Алишер Навоий комил инсонлар ҳақидаги таълимотни ўз салафларига нисбатан анча ривожлантириб ва ижодий бойитиб, бу масалада ўзининг қимматли фикрларини баён этди. «Маҳбуб ул-қулуб» асарида «Одам

¹ Қаранг: Нажмиддин Комилов. Кўрсатилган асар, 147-148-бетлар.

икки дунёнинг энг азиз ва шарафли махлукидир», деган сўзни келтиради. Унинг айтишича, Парвардигорнинг оламини яратишдан мақсади инсон эди.

Навоийда инсон олий мавжудот деб таърифланади. Инсон оламдаги жамики мавжудотлардан устун туради. Буюкликда унга тенг келадиган ҳеч нарса йўқ. Олам Парвардигор ҳусну жамоли учун кўзгу бўлса, Инсон бу кўзгунинг мазҳари-Тангри таоло қудрати мўъжизасидир.

Навоий асарларида ҳалоллик, ростгўйлик, иймон-эътиқодлилиқ, очик кўнгиллик, халқ ғамини ўз ғами деб қайғуришлиқ сингари инсонга ярашиқлик ахлоқий-маънавий фазилатлар эъозланади, худбин, қора кўнгил, ҳасадчи, халққа нафи эмас, зарари тегадиганлар эса қораланади. Халқ бахт-саодати йўлида курашадиган, ўзи пок, сўзи пок, дили пок одамлар ҳақиқий Инсон, деб таърифланади.

Навоий илм-маърифатни улуғлайди. «Ҳайрат ул-аброр»да олиму уламоларни ҳурмат қилиш зарурлигини уқтириб, «бировки қилса олимларга таъзим, қилар гўёки пайғамбарга таъзим» деб таъкидлайди. Олимларни улуғликда пайғамбарларга ворис эканини шундай ифодалайди.

Алишер Навоий «Насойимул муҳаббат» асарида комил инсонга хос хусусиятлар, унинг шарқона ҳислат ва фазилатларини батафсил санаб ўтган. Бу хусусиятлар унинг фикрича, ҳалол луқма билан қаноатланиш, шариат қоидаларига риоя этиш, мулойим тилли, сахий бўлиш, садоқатли, вафоли бўлишдан иборат.

Шарқ мутафаккирлари комил инсон ҳақида ўзига хос ахлоқ кодексини ишлаб чиқиш асосида инсонпарварлик тўғрисидаги миллий ва умумбашарий қадриятлар ривожланишига ўзларининг муносиб ҳиссаларини қўшдилар. Уларнинг комил инсон ҳақидаги ғоялари, ўй-фикрлари ҳеч қачон ривожланишдан тўхтаган эмас, балки тиллардан тилларга кўчган, асрлардан асрларга ўтган.

Шундай қилиб, комил инсон ҳақидаги ғоялар, қарашлар ва таълимотлар халқимиз, миллатимизнинг қалбида, қонида бир неча минг йиллар давомида шаклланган, сайқал топган. Демак, баркамол авлод, комил инсон ҳақидаги

ҳозирги тасаввур ва билимларимиз ўзининг чуқур маънавий асослари ва қадимий тарихига эга.

Одамни руҳан покланишга, қалбан уйғонишга, ички дунёсини, иймон-этиқодини бут қилишга хизмат қиладиган маънавият-ижтимоий тараққиёт маҳсули бўлса ҳам, ўз навбатида жамият тараққиётига ниҳоятда катта таъсир кўрсатадиган муҳим омилдир. Инсон маданий-маънавий, ахлоқий, жисмоний, ғоявий, сиёсий жиҳатдан қанчалик баркамол бўлса, меҳнатсеварлик, халқпарварлик этиқоди кучли бўлса, у мансуб бўлган жамият, халқ ва миллатнинг истиқболи шунчалик нурафшон бўлади.

Тарихда маънавий баркамол инсонга эҳтиёж сезмаган жамият бўлган эмас ва бўлмаса ҳам керак. Маънавий баркамол инсонни тарбиялаб вояга етказишга бўлган заруриятнинг асосий сабаби ва моҳияти нималар билан белгиланади, деган савол туғилиши эҳтимолдан узоқ эмас. Бу мустақиллик талаб-эҳтиёжи билан боғлиқ бўлган объектив заруриятдир.

Ҳар қандай улуғвор мақсадларга етишиш, инсон зотига муносиб гўзал ҳаётни барпо этиш жамият аъзолари бўлган одамларга, яъни баркамол авлодга кўп жиҳатдан тааллуқлидир.

Комил инсонни, баркамол авлодни тарбиялаш—буюк давлат пойдеворини, фаровон ҳаёт асосини куриш демакдир. «Барчангиз яхши биласизки, - дейди Ислом Каримов, - келажак авлод ҳақида қайғуриш, соғлом, баркамол наслни тарбиялаб етиштиришга интилиш бизнинг миллий хусусиятимиздир... Фақатгина чинакам маърифатли одам инсон қадрини, миллат қадриятларини, бир сўз билан айтганда, ўзлигини англаш, эркин ва озод жамиятда яшаш, мустақил давлатимизнинг жаҳон ҳамжамиятида ўзига муносиб, обрўли ўрин эгаллаши учун фидойилик билан курашиши мумкин»¹.

Маънавий баркамол инсонни тарбиялаб вояга етказиш ҳозирги давр талаблари асосида юзага келган, сиёсий-ижтимоий ва иқтисодий тараққиётимиз тақдири билан узвий алоқадорликда бўлган улуғвор,

¹ Баркамол авлод орзуси. «Шарқ» нашриёт-матбаа концерни Бош таҳририяти. Т.: 1999, 8-9-бетлар.

масъулиятли, давлат аҳамиятига эга бўлган вазифа эканлиги моҳиятини қуйидагича баён этиш мумкин:

Биринчидан, миллий истиқлолимизнинг барқарорлигини, ижтимоий тараққиётимизнинг тезлашиб, жадаллашиб боришини, Ўзбекистоннинг буюк давлат бўлишини маданиятли, маънавиятли, юксак одоб-ахлоқли, ўз халқи, миллати, Ватанини бутун вужудила севиб ардоқлайдиган, аجدодлари яратган бебаҳо илму ҳунар жавоҳирларини имкон қадар мукаммалроқ эгаллаб олган, бутун инсониятга хос қадриятлардан баҳраманд, бохабар бўлган комил инсонларсиз тасаввур этиб бўлмайди.

Инсонни маънавий камолотга етказмасдан туриб халқ турмуш фаровонлиги ҳамда жамиятимиз тараққиётида улкан натижаларга эришиш амримаҳолдир. Юртбошимиз Ислом Каримов бу ҳақда «Келажақда Ўзбекистон юксак даражада тараққий этган иқтисоди билангина эмас, балки билимдон, маънавий жиҳатдан етук фарзандлари билан ҳам жаҳонни қойил қилиши лозим. Мамлакатимизнинг мард, фидойи кишилар юртига, меҳру шафқат, муҳаббат барқарор бўлган, тафаккур ва ижод қайнаган муқаддас маконга айланишига аминман» - дейди¹.

Иккинчидан, модомики биз ҳуқуқий демократик давлат, эркин фуқаролик жамияти қураётган эканмиз, бу улуғвор ва мураккаб вазифаларни ҳал этиш, энг аввало, инсон камолотига, таълим-тарбия, маънавият ва маърифат масалаларига бориб тақалади.

Бозор иқтисодиёти тамойилларига асосланган эркин, очик ҳуқуқий демократик давлат қуриш, адолатли фуқаролик жамияти барпо этишнинг энг муҳим шартларидан бири—янгича, замонавий фикрловчи, иймон-эътиқоди мустаҳкам, мустақиллик йилларида шаклланган тафаккур ва дунёқарашга эга бўлган, мустақиллик маънавияти асосларини мукаммал ўзлаштириб олган баркамол авлодни, камолотга эришган инсонларни шакллантиришдан иборатдир. Бу—ғоятда муҳим вазифадир.

¹ Ислом Каримов. Ватан саждагоҳ каби муқаддасдир. 3-жилд. Т.: «Ўзбекистон», 1996, 42-бет.

Бир пайтлар, ҳамма нарса коммунистик мафкура қолипи билан ўлчанган, ақлли одамлар қирғин-қатағонлар туфайли қўрқиб, юрагани олдириб қўйган, уларнинг онги ва қон-қонига ваҳима ҳисси сингиб кетган замонларда кишилар дилидагини тилига чиқара олмас, ичидаги ғам-ташвишларни расмий минбар-лардан туриб ёки матбуотда очик-ойдин баён этолмас, ўзини коммунистик партияга, ҳукмрон мафкура ғоялари ва мавжуд тузумга садоқатли қилиб кўрсатишдан бошқа имкониятга эга эмасди. Сиёсий тазйик ва қатағонлар уларга ҳар дақиқа хавф солиб турарди, эркин фикрлашга йўл берилмасди. Бунинг оқибатида кишиларнинг тили билан дили, ташқи фаолияти билан ички дунёси ўртасида номувофиқлик юзага келганди.

Мустақилликка эришилмаганда одамлар тили боғлиқлик, сиёсий-маънавий қарахтлик, фикрий қарамликдан қутила олмасди, мустақил фикрлаш ва тафаккурлаш имкониятидан маҳрумлигича қолаверарди. «Бугунги ҳаётимиз-нинг кечаги кунимиздан асосий фарқини топмоқчи бўлсак, - дейди Ўзбекистон Президенти, - бу аввало **одамларнинг тафаккури ўзгариб, аниқроғи, юксалиб бораётгани** билан белгиланади. Бу ҳақиқатни ҳеч ким инкор этолмайди. Аслида одамзот тафаккурининг чегараси йўқ. Ҳаёт ўзгариши билан, борлиқ дунё ўзгариши билан инсоннинг моддий ва маънавий муҳити, унинг дунёқараши ҳам ўзгариши қонуний ҳол, албатта. Агар тафаккурни атрофимиздаги ҳаёт тарзининг маҳсули сифатида қабул қилсак, унинг иккинчи жиҳати шундаки, ҳаётнинг ўзи ҳам, унинг ўзгаришлари ҳам одамзот тафаккурининг ўзгариши билан чамбарчас боғлиқ»¹.

Учинчидан, иқтидорли, билим савияси юқори ва чуқур, зукко, ишбилармон, ҳалол ва ижтимоий майдонларда собит турадиган маънавий баркамол инсонлар бозор муносабатларига ўтиш учун жуда муҳим ва зарурдир. Чинакам цивилизациялашган, шарқона бозор муносабатларини фақат юксак ахлоқлилик ва маънавият асосида барпо этиш мумкин.

¹ Ислом Каримов. Биз келажагимизни ўз қўлимиз билан қураимиз. 7-жилд. Т.: «Ўзбекистон», 1999, 297-бет.

Тўртинчидан, жамиятимиз тараққиётининг пойдевори бўлган баркамол авлод ва камолотга етган инсонлар порахўрлик, ўғирлик, товламачилик, фириб-гарлик, маҳаллийчилик, қариндош-уруғчилик, ошна-оғайнигарчилик, вазифани суиистеъмол қилишлик каби ярамас иллатларнинг олдини олиш, ижтимоий адолат қарор топишини таъминлашнинг муҳим ва зарур омилларидан бўлиб ҳисобланади.

Бешинчидан, одамларни, мамлакат фуқароларини ғоявий-сиёсий жиҳатдан чиниқтирмасдан, ҳуқуқий саводхонлигини оширмасдан, мустақил фикрлаш-ларига, мустақиллик ғояларига собит туришларига эришмасдан четдан туриб қилинаётган мафкуравий таҳдидларга, шунингдек, экстремизм ва ислом фундаментализми, буюк давлатчилик шовинизми ва агрессив миллатчилик, коррупция ва жинойтчилик, маҳаллийчилик ва уруғ-аймоқчиликка қарши мардонавор курашиб ҳамда уларни бартараф этиб бўлмайди.

Президент Ислом Каримов томонидан такрор ва такрор айтилиб, огоҳлантириб келинаётганидек, ҳозирги вақтда дунёда икки қарама-қарши қутб барҳам топган бўлса-да, аммо турли мақсад-манфаатларни, ғояларни ифода этувчи мафкуралар тортишуви, кураши тўхтагани йўқ. Аксинча, тобора кучайиб, авж олиб бормоқда. Ана шу курашлардан кўзда тутилган асосий мақсад–инсон, авваламбор, ёшлар қалбини эгаллаш, муайян мамлакат ёхуд минтақадаги бирор миллат ёки халқнинг онгига, сезги-туйғуларига таъсир ўтказиш, уни ўз дунёқарашига бўйсундириш, маънавий жиҳатдан заиф ва тобе қилишдир. Фикр қарамлиги, тафаккур қуллиги эса ҳар қандай иқтисодий ёки сиёсий қарамликдан ҳам кўра даҳшатлидир¹, - дейди Ислом Каримов.

Мафкура полигонлари ядро полигонларига нисбатан ҳам кўпроқ кучга эга бўлиб, ҳозирги пайтда кадрларнинг савиясига, иймон-эътиқоди, иродаси бутунлигига, қобиляти ва зеҳн-заковатига, мустақил ва эркин фикрлашига, уларнинг замон ва тараққиёт талабларига нечоғлик жавоб беришларига кўп

¹ Ислом Каримов. Хавфсизлик ва барқарор тараққиёт йўлида, 6-жилд, Т.: «Ўзбекистон», 1998, 401-бет.

нарсa бoғлиқ бўлиб қолди. Юртимизнинг эртанги ҳаёти ва тақдири, ислохотларнинг самараси аввалaмбор инсоннинг маънавий баркамоллигига бoриб тақалишини ҳар бир одам чуқур англаб етмоғи лoзим. «Демак, бугунги кунда ғояни, фикрни тақиқ билан, маъмурий чоралар билан енгиб бўлмайди. **Ғояга қарши фақат ғоя, фикрга қарши фақат фикр, жаҳолатга қарши фақат маърифат билан баҳсга киришиш, олишиш мумкин.**

Ҳар бир инсон, ҳар бир фуқаро буни яхши тушуниб, мағиз-мағизига етиб олиши керак»¹.

Ўз ҳақ-ҳуқуқларини яхши танийдиган, боқимандаликнинг ҳар қандай кўринишларини ўзи учун ор деб биладиган соғлом, маънавий баркамол авлодни тарбиялаб вояга етказиш олдимизда турган ниҳоятда муҳим, келажагимизни ҳал қиладиган вазифадир. Бу ўта долзарб ва мураккаб вазифани ҳал этиш, аввало, оила таълим-тарбиясига, маънавият ва маърифат масалаларига бoриб тақалади. Президент таъбири билан айтганда, оила ҳаётнинг абадийлигини, авлодлар давомийлигини таъминлайдиган, муқаддас урф-одатларимизни сақлайдиган, келажак насллар қандай бўлиб етишишига бевосита таъсир кўрсатадиган тарбия ўчоғидир.

Ислом Каримов Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг беш йилли-гига бағишланган мажлисдаги табрик сўзида Шарқда қадим-қадимдан оила муқаддас Ватан саналганини, агар оила соғлом ва мустаҳкам бўлса маҳаллада тинчлик ва ҳамжиҳатликка эришишни, давлатда осойишталик ва барқарорлик ҳукм суришини алоҳида уқтириб шундай дейди: «Халқимиз тарихига назар ташлайдиган бўлсак, **энг қимматли анъаналар: ҳалоллик, ростгўйлик, ор-номус, шарму ҳаё, меҳру оқибат, меҳнатсеварлик каби фазилатлар, энг аввало, оилада шаклланади.**».

Эндигина ёруғ дунёга келган норасиданинг қалби, жисму жонида миллий урф-одатларимизни эъзозлаш, катталарга ҳурмат ва кичикларга ғамхўрлик, одамийлик, ҳалоллик, олижаноблик, меҳр-оқибат сингари асл инсоний фазилатлар айнан оила муҳитида шаклланиб, чуқур илдиз ота

¹ Ўша асар, 88-89-бетлар.

бошлайди. Булар энг олий даражада маънавий-ахлоқий кадрият, инсон қалбининг гавхаридир.

Оила инсонга инсонийлигини англатадиган, унинг келгуси ҳаёти, истиқ-болига мустаҳкам замин яратадиган муқаддас маскан, таълим-тарбия ўчоғидир.

Инсонни инсон қиладиган ҳам, олам узра машҳуру жаҳон қиладиган ҳам, тарихда номини абадул-абад қолдирадиган ҳам, шунингдек, майиб-мажруҳ, бахти қаро қиладиган ҳам оиладир, оила тарбиясидир. Йўлбошчимизнинг «Миллий истиқлол мафкураси—халқ эътиқоди ва буюк келажакка ишончдир» асарида бу ҳақда шундай дейилади: «Юртимиздаги ҳар бир инсон учун Ватан тушунчаси, аввало, **оиладан бошланади**. Шу боис **оила ва мафкура тушунчалари чамбарчас боғлиқдир**. Оиланинг жамиятдаги ўрни, тарбиявий-ахлоқий аҳамияти, кадр-қимматини англаб етмасдан, оилага миллат манфаати нуқтаи назаридан ёндашмасдан туриб, халқчил мафкура ярата олмаймиз».

Инсон тақдири оилага, оила таълим-тарбиясига бевосита боғлиқ бўлса, ўз навбатида, оилани оила қиладиган, унинг муқаддаслигини таъминловчи буюк зот-Онадир, аҳли аёлнинг покизалиги, оқилалиги, меҳру муруввати, садоқати ва вафодорлигидир.

Оналарнинг, аёлларнинг оилада тутган ўрни беқиёс. Аёл ўз сийнасидан фарзандига оқ сут бериш жараёнида маънавият асосларини сингдиради, унинг қалбини меҳр-муҳаббат, нафосат, эзгулик нури билан мунаввар этади. Инсон зоти дастлабки ҳаётий сабоқ ва йўл-йўриқни, таълим-тарбияни оиладан, онадан ўрганади. Онанинг муқаддас панд-насихатлари, бебаҳо ўғит ва йўл-йўриқлари бола қалбида умрбод муҳрланиб қолади. «Табиийки, -дейди бу ҳақда Президент Ислам Каримов, — Она алласи фақат чақалоқнинг ором олиши учунгина айтилмайди, балки унинг воситасида боланинг кўнгил дунёсига миллий рух киради. Она тилидаги меҳр-муҳаббат, наслий туйғулар ва орзулар гўдакнинг жисму жонида илдиз қолдиради»¹.

¹ Ислам Каримов. Хавфсизлик ва барқарор таракқиёт йўлида. 6-жилд, Т.: «Ўзбекистон», 1998, 401-бет.

Инсон жамият белгилаган, давлат қабул қилган қонунларни, мавжуд ҳуқуқий мезонларни билмасдан, уларга сўзсиз риоя этмасдан туриб маънавий-ахлоқий етукликка эриша олмайди. Бунинг учун у ҳуқуқий онгга, ҳуқуқий маданиятга эга бўлиши зарур.

Ҳуқуқий билим ва маданият миллат етуклиги ва инсон баркамоллигининг энг муҳим, асосий жиҳатларидан биридир.

Ҳуқуқий билимли, сиёсий онгли ва маданиятли одамни олди-қочди гаплар билан алдаб, йўлдан уриб, ҳар хил ақидалар таъсирига олиб, чалғитиб бўлмайди. Ундай одам ҳар бир нарсани ақл-идрок, мантиқ-тафаккур тарозусига солиб кўради. Ҳуқуқий билим ва маданият инсонни ҳушёрликка ўргатади, иродасини мустаҳкамлайди.

Президент Ислом Каримов асарларида ҳуқуқий маданиятнинг мазмун-моҳияти ҳақида чуқур ва мукамал илмий-назарий йўл-йўриқлар берилган. Унинг «Ўзбекистоннинг сиёсий-ижтимоий ва иқтисодий истиқболининг асосий тамойиллари» асарида айтилишича, ҳуқуқий маданият даражаси фақатгина қонунларни билиш, ҳуқуқий маълумотлардан хабардор бўлишдангина иборат эмас, балки қонунларга амал қилиш ва уларга бўйсунтиришдир. Ҳуқуқий маданият одил судни ҳурмат қилиш, ўз ҳақ-ҳуқуқларини ҳимоя қилиш учун унга мурожаат этиш эҳтиёжи демакдир. Юртбошимиз бу ҳақда шундай дейди: «Суд бўлди, деса биз кимдир жазо олди деб тушунамиз. Суд бўлди, деганда одамлар ҳимоя қилинди деган тушунча қачон онгимизга сингади?!

Суд жазоловчи органдан оддий одамларнинг ҳуқуқлари ва манфаатларини ҳимоя қилувчи органга айланиб, ҳақиқатдан ҳам мустақил бўлиб қолиши лозим».

Ҳуқуқий маданият турли можароларни ҳал қилишда қонунга хилоф ишлар-дан фойдаланишни рад этишдир. Ҳуқуқий маданият деганда, шунингдек, жамиятда қонун устуворлигини, қонун олдида ҳамманинг баробарлигини ҳамда қонунларни, ҳуқуқий меъёрларни бузган одам истисносиз жавобгар бўлишини чуқур ҳис этиш ҳам тушунилади.

Ҳукукий билим ўз-ўзидан ҳукукий маданиятга айланмайди. Ҳукукий билимлар, ҳукукий меъёрлар кишиларнинг онги ва турмушига чуқур сингган, амалий фаолиятларда қўлланила бошлаган тақдирдагина ҳукукий маданиятга айланади. Ҳукукий маданиятли инсон жамият қабул қилган ҳукукий қоидаларга, қонунларга мувофиқ фаолият кўрсатади, уларга зид ҳаракат қилмайди. Жамиятнинг қонуни унинг маданияти даражасини белгилайди. Негаки, қонун маданият даражасидан устун бўлолмайди. Қонун жамият маданиятининг кўзгусидир.

Одамларни ҳукукий билим, ҳукукий онг ва ҳукукий маданият билан қуроллантириш ҳукукий демократик давлат қуришнинг асосий шартларидан биридир.

Ҳукукий давлат қонун устуворлигига асосланадиган, фуқароларнинг ҳуқуқлари ва эркинликларини таъминлаб берадиган давлатдир. Ҳукукий давлат қонун асосида фаолият кўрсатади, қонунларда белгилаб берилган чегарадан ҳеч қачон четга чиқмайди.

ХУЛОСА

Айтиб ўтилганлардан қуйидаги хулосаларга келиш мумкин.

1. Маънавият инсонни инсон даражасига кўтарадиган асосларнинг асосидир. Маънавият инсонга инсонийлик мазмун-моҳиятини беради, уни ақли расо, тафаккури кучли, ақл-идроки ўткир, ҳар бир ишни олдиндан ўйлаб, режалаштириб, оқибатини олдиндан билиб, сезиб амалга оширадиган мавжудотга, Аллоҳнинг энг қудратли бандасига айланишига, чексиз олқишлару офаринларга сазовор бўлишига сабаб бўлади. Маънавият–бу инсонга хос фазилятдир.

Инсон маънавият билан тирик. Инсон сувсиз, ҳавосиз яшай олмаганидек, маънавиятсиз, маданий-маънавий бойликларсиз ҳам кун кўра олмайди.

Маънавият инсонга моҳиятгина эмас, балки муайян мақсад, келажакка ишонч билан бориш учун катта умид, куч-қудрат ҳам бахш этади. Инсон ақли, қўли билан нимаики қилмасин, унинг заминида онг, фикр, тушунча, билим, ғоя, қобилият, истеъдод сифатида шаклланган маънавият ётади.

2. Бирон-бир жамият маънавий имкониятларини, одамлар онгида маънавий ва ахлоқий қадриятларни ривожлантирмай ҳамда мустаҳкамламай маънавий бойликларни доимий равишда яратмай ва ундан баҳраманд бўлмай туриб ўз истиқболини тасаввур эта олмайди. Президент Ислам Каримов сўзлари билан айтганда, «Маънавият-инсоннинг, халқнинг, жамиятнинг, давлатнинг куч-қудратидир».

Маънавий камолот жамият тараққиётининг муҳим таркибий қисмидир. Юксак маънавият ҳар қандай вазиятда ҳам жамият тараққиётининг асосий омилларидан бири бўлган.

3. Маданият, маънавият, маърифат, маънавий-ахлоқий қадриятларни писанд қилмаган жамият пировард-оқибатда таназзулга юз тутати.

Халқи маънавий қашшоқ бўлган халқ табиий бойликлари беҳисоб бўлса ҳам ҳеч қачон буюк давлат бўлолмайди.

4. Маънавиятга эътибор бермаган мамлакатда жуда катта иқтисодий, ижтимоий, сиёсий бухронлар содир бўлади. Жамият ҳаётидаги маънавий

инқироз ижтимоий, иқтисодий, сиёсий ҳаётнинг барча жабҳаларидаги ўпирилишларга нисбатан ўта хатарлидир. Маънавий таназзул, асосан, инсоннинг ахлоқи, иймони, виждони, эътиқодида содир бўлади. Иймони, виждони, эътиқодига путур етган одамлар бора-бора манқуртлашади, сиёсий жихатдан қарахт бўлиб қолади, ўзининг ўтмиш тарихи, миллий тили, урф-одатларини, миллий қадриятларини унутиб, ўз-ўзидан эътиқодсиз бўла боради. Бундай мамлакат ва халқда охир-оқибатда миллий мансублик, ватанпарварлик, миллий фахр-ифтихор ҳисси заифлаша бошлайди. Ана шундай давлатни махв этиб, мустамлакачилик кишанларида узоқ вақт ушлаб туриш, халқини итоаткор қулга айлантириш мумкин.

5. Кимки миллатни ўзига қарам қилмоқчи бўлса, аввало унинг маънавиятига чанг солади. Президент Ислом Каримов айтганларидек, бутун инсоният тарихида барча босқинчилар бирор мамлакатни босиб олиб ҳукмронлик қилиш, халқни асоратда ушлаш учун унинг маданиятига тажовуз қилганлар.

Туркистонни зўравонлик билан босиб олган чор Россияси ўз фаолиятини маҳаллий халқларнинг минглаб йиллар давомида шаклланган маданияти, урф-одатлари, динлари, миллий қадриятларини барбод этишдан бошлади. Бундай сиёсат натижасида ерли халқлар асрий маданиятидан, ёзувидан, динидан маҳрум бўлди. Бу эса ўлкада мустамлакачилик тартибларини сақлаб қолиш ва мустаҳкамлаш ишида ҳал қилувчи аҳамиятга эга бўлди.

Маънавиятга хуруж қилишдек даҳшатли сиёсат тоталитар тузум шароитида чоризм давридагидан кўра бир неча бор даҳшатлироқ тарзда ва ёвуз усулларда давом эттирилди. Ўзбек халқининг маданияти ва маънавиятига, миллий онги ривожланишига тўсқинлик қилиш чоризм давридагидан кўра кучайса кучаяди-ю, аммо камаймади. Миллийликни, миллий ўзликни англаб олишни йўқотишга кўпол равишда уриниш, одамларни қулсифат қилиб шакллантиришга интилиш зўр бериб давом эттирилди.

Шўро давлати миллий онг ўсишига, ҳуқуқий билим ва маданият ривожига йўл бермаслик учун ҳам зимдан, ҳам ошкора ҳаракат қилди. «Боз устига,-дейди Президент «Ўзбекистон XXI асрга интилоқда» асарида,- ноинсоний ғоя ҳукмрон бўлган мустабид тузум ўзининг бор мафкуравий кучини, оммавий ахборот воситаларини, бутун маориф тизимини ишга солиб одамлар онгини кенг миқёсда захарлар эди. Уларнинг миллий ва диний туйғуларини қўпол равишда бузиб кўрсатар эди. Ўз она тилини, миллий анъана ва маданиятини, ўз тарихини билмаслик кўплаб одамларнинг шахсий фожиасига айланиб қолган эди»¹.

6. Ҳар қандай давлат сингари мустақил Ўзбекистон учун ҳам маънавият ва маърифатни ривожлантириш, фуқароларнинг ҳуқуқий билими ва ҳуқуқий маданиятини ўстириш биринчи даражали аҳамиятга эга бўлган вазифадир. Мустақилликнинг биринчи қадамлариданоқ мамлакатимиз олдида турган бу асосий вазифа кенг кўламда амалга оширила бошлади.

7. Ҳуқуқий демократик давлат қуриш ва адолатли фуқаролик жамиятини шакллантириш йўлидан дадил бораётган мустақил Ўзбекистонда аҳолининг ҳуқуқий билими ва маданиятини юксалтириш долзарб муаммодир.

Ҳуқуқий билим ва ҳуқуқий маданиятга, ҳуқуқий маънавиятга бўлган талаб ва эҳтиёж ҳуқуқий давлат, эркин фуқаролик жамияти барпо этилаётган ҳозирги даврда тобора ортиб бормоқда. Дарҳақиқат, аҳолининг ҳуқуқий билими ва онглилик даражаси, ҳуқуқий маданияти ва маънавияти қанча юксак бўлса, барпо этилаётган ҳуқуқий демократик давлат ҳам шунча кучли бўлади, мустақиллигимиз асослари тобора мустаҳкамланиб, барқарорлашиб боради.

Қонунийлик ва ҳуқуқ-тартибот тантана қилмаса, халқ оммаси қонун-қоидалар ва ҳуқуқий меъёрларга, қонуний актларга, энг муҳими, Ўзбекистон Республикаси Конституциясига катта ишонч-ихлос, виждон ва эътиқод билан муносабатда бўлишга, қонунларга қатъий риоя қилишга одатланмаса ҳуқуқий

¹ Ислоҳ Каримов. Биз келажагимизни ўз қўлимиз билан қураимиз, 7-жилд. Т.: «Ўзбекистон», 1999, 371-бет.

давлатни тасаввур этиб бўлмайди.

Ҳуқуқий демократик давлат омманинг ғоявий-сиёсий онглилиги, сиёсий уюшқоқлиги, ҳамжиҳатлилиги, ҳуқуқий билимдонлиги, маданиятли ва маънавиятлилиги, ҳушёр ва зийраклиги, ҳар бир нарса ва ҳодисага, атрофида содир бўлаётган воқеаларга кўр-кўрона эмас, балки ақл-идрок, сиёсий донишмандликла ёндашганлиги билан кучли-қудратлидир.

8. Мустақиллигимизнинг мустаҳкам пойдевори, буюк келажагимиз-нинг ҳуқуқий кафолати бўлган Ўзбекистон Республикаси Конституцияси бизлар учун шундай азиз ва мўътабарки, уни ор-номусни асрагандай асрашимиз, унинг инсон манфаатлари, ҳақ-ҳуқуқлари, эрки ва озодлиги учун хизмат қиладиган ҳар бир бўлими, ҳар бир боби ва моддасини синчиклаб ўрганиш, уларга қатъий риоя қилиш муқаддас бурчимиздир.

Асосий Қонунимизни диққат-эътибор—ла ўрганган киши ўнлаб-юзлаб китобларни ўқигани билан топа олмайдиган энг сара ва нодир билим бойликларга эга бўлади.

Қомусимизни мутолаа қилиш шарофати билан катта-кичиклигидан қатъий назар, ҳар қайси одам ақл-идрок ва тафаккурини бойитади, фикрини ўстиради, сиёсий-ҳуқуқий, фалсафий дунёқарашини мустаҳкамлайди, ҳуқуқий билими, ҳуқуқий онги ва маданиятини ўстиради ва бойитади.

9. Конституция ва қонуннинг устунлиги-ҳуқуқий давлатнинг асосий тамойилидир. Ҳуқуқий давлатнинг энг олий сўзи ҳам, обрў-мартабаси ҳам, хулласи калом, тириклиги ҳам Қонун ҳазрати олийлари-дир. Муҳтарам Президентимиз Ислом Каримов таъбирлари билан айтганда, «Ҳуқуқий давлатнинг қуроли ҳам, ҳимояси ҳам, кўзи ҳам, сўзи ҳам қонунидир», «ҳуқуқий давлатда қурол ҳам, қалқон ҳам қонундир... Қонун бу халқ иродаси ва у муқаддасдир».

Қонунни бузишга ҳеч кимнинг ҳақи йўқ. Уни бузган, менсимаган одам халқнинг юзига оёқ қуйган ҳисобланади.

Ҳуқуқий давлатда биринчи навбатда давлатнинг ўзи, унинг барча органлари, мансабдор шахслар ҳам қонунга итоат этишлари мажбурийлиги

Асосий Қонунимизда белгилаб қўйилган. Унинг 15-моддасида «Ўзбекистон Республикасида Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси ва қонунларининг устунлиги сўзсиз тан олинади», - дейилган.

10.Қонунга итоаткорлик, унга сўзсиз риоя қилиш ҳуқуқий онглилик ва ҳуқуқий маданиятлилиқ белгисидир.

11.Юксак даражада ҳуқуқий онглилик ва маданиятлилиқ жиноятчилиқни олдини олишнинг муҳим шартларидан биридир.

12.Маънавий ва ҳуқуқий баркамоллик жамият тараққиётига ўзининг ижобий таъсирини кўрсатмасдан қолмайди.

Маънавиятни юксак даражада ривожлантириш негизида баркамол инсонни тарбиялаб вояга етказиш давр талаби асосида юзага келган, сиёсий, иқтисодий ва ижтимоий тараққиётимиз тақдири билан узвий алоқадор бўлган улуғвор, масъулиятли, давлат аҳамиятига эга бўлган вазифа ва муаммодир.

Миллий истиқлолимизнинг барқарорлигини, ижтимоий тараққиётимизнинг тезлашиб бориши, иқтисодиётнинг барча соҳалари ва тармоқларида эркинлаштириш жараёнини изчиллик билан ўтказиш, иқтисодий ислохотларни чуқурлаштиришни инсон омилисиз, маънавий баркамол инсонларсиз тасаввур этиб бўлмайди.

МУНДАРИЖА

КИРИШ.....	3
------------	---

ЖАМИЯТ ҲАЁТИ РИВОЖИДА ҲУҚУҚИЙ ОНГ ВА ҲУҚУҚИЙ МАДАНИЯТ

1. Ҳуқуқий онг, ҳуқуқий маданият, уларнинг моҳияти, инсон маънавиятидаги ўрни	10
2. Қонун устуворлиги ва жиноий жазоларни эркинлаштириш сиёсати	39
3. Юксак ҳуқуқий саводхонлик ва маданиятлилиқ – жиноятчилиқни олдини олишнинг муҳим омилларидан бири	69
3. Маънавий ва ҳуқуқий баркамоллик - жамият тараққиёти кафолати	96
ХУЛОСА.....	116

З. Гофуров.,

фалсафа фанлари номзоди, доцент

МАЪНАВИЙ ЮКСАЛИШ ВА ҲУҚУҚИЙ БАРКАМОЛЛИК

II қисм

Мухаррир: С. Ҳасанов

Босишга рухсат этилди	02.01.2007.
Қоғоз бичими	30x42
Ҳисоб-нашр табоғи	7,75 б.т.
Адади	150
Буюртма	№ 2

© Тошкент Молия институти, 2007

**Тошкент Молия институти босмахонасида ризография
узулида чоп этилди.700084, Тошкент, Ҳ. Асомов кўчаси, 7-уй**

